

# ประวัติศาสตร์จังหวัดอุดรธานี

## สมัยก่อนกรุงศรีอยุธยา

### อุดรธานีแหล่งอารยธรรมโบราณ

ดินแดนที่เป็นประเทศไทยในปัจจุบันนี้ร่องรอยแสดงว่า ได้เคยมีมนุษย์อาศัยอยู่เป็นเวลานานไม่แพ้แหล่งอื่น ๆ ของโลก อาจจะเป็นเวลานานนับถึงห้าแสนปี ตามหลักฐานการขุดค้นของนักโบราณคดีทั้งชาวไทยและชาวต่างประเทศที่ได้พบแล้ว โดยเฉพาะดินแดนที่เป็นภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทยนับเป็นแหล่งที่สามารถยืนยันได้ เพราะเป็นแหล่งที่มีการขุดค้นทางโบราณคดีที่สำคัญอย่างยิ่งต่อประวัติศาสตร์ความเป็นมาของมนุษยชาติ แหล่งขุดค้นที่สำคัญที่นักโบราณคดีและกองโบราณคดีกรมศิลปากร ได้ทำการขุดค้นพบในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ซึ่งเป็นที่ยอมรับของนักโบราณคดีระหว่างประเทศว่าเป็นแหล่งที่มีความเจริญทางวัฒนธรรมสูง มาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ ได้แก่ การขุดค้นที่บ้านโนนนกทา ตำบลนาดี อำเภอภูเวียง จังหวัดขอนแก่น และที่บ้านเชียง ตำบลบ้านเชียง อำเภอหนองหาน จังหวัดอุดรธานี โดยเฉพาะอย่างยิ่งการขุดค้นที่บ้านเชียง นับเป็นแหล่งที่มีชื่อเสียงแพร่หลายทางโบราณคดีไปทั่วโลก

### วัฒนธรรมบ้านเชียงสมัยก่อนประวัติศาสตร์

บ้านเชียงเป็นแหล่งโบราณคดีที่สำคัญที่สุดแห่งหนึ่งของประเทศไทย ซึ่งค้นพบว่าเคยเป็นที่อยู่อาศัยและที่ฝังศพของคนก่อนประวัติศาสตร์ยุคโลหะ เมื่อราว ๕,๐๐๐ กว่าปีมาแล้ว มีความเจริญก้าวหน้าทางวัฒนธรรมและเทคโนโลยีสูงมาแต่โบราณ

ชาวบ้านเชียงโบราณเป็นชุมชนยุคโลหะที่รู้จักทำการเกษตรกรรม เลี้ยงสัตว์ นิยมทำเครื่องมือเครื่องใช้และเครื่องประดับจากสำริด ในระยะแรกและรู้จักใช้เหล็กในระยะต่อมา แต่ก็ยังคงใช้สำริดควบคู่กันไป

ชาวบ้านเชียงโบราณรู้จักทำเครื่องปั้นดินเผาภาชนะสีเทา ทำเป็นลายขีด ลายเชือก ทาบและขัดมัน รู้จักทำภาชนะดินเผาลายเขียนสี รูปทรงและลวดลายต่าง ๆ มากมาย กรมศิลปากรได้ส่งเครื่องปั้นดินเผาที่ขุดพบที่บ้านเชียงนี้ ไปตรวจสอบคำนวณหาอายุโดยใช้วิธีเทอร์โมลูมิเนสเซนส์ (THERMOLUMINES CENSE) ที่ห้องปฏิบัติการของพิพิธภัณฑสถานมหาวิทยาลัยเพนซิลวาเนีย ประเทศสหรัฐอเมริกา พบว่ามีอายุประมาณ ๕,๐๐๐ - ๗,๐๐๐ ปี ซึ่งเครื่องปั้นดินเผาลายเขียนสีที่พบที่บ้านเชียงนี้นับว่ามีอายุเก่าแก่กว่าที่ค้นพบที่ประเทศสาธารณรัฐประชาชนจีน จากความเห็นและการสันนิษฐานของนายชิน อยู่ดี ภัณฑารักษ์พิเศษของกรมศิลปากร ได้ให้ความเห็นว่า "...เป็นเครื่องปั้นดินเผาลายเขียนสีที่เก่าแก่ที่สุดในทวีปเอเชียอาคเนย์..." และอาจจะเก่าแก่ที่สุดในโลกก็เป็นได้

นอกจากนั้นชาวบ้านเชียงโบราณยังรู้จักทำเครื่องจักสาน ทอผ้า มีประเพณีการฝังศพ ฝังสิ่งของ เครื่องใช้ อาหารรวมกับศพเป็นการอุทิศให้กับผู้ตาย สิ่งของที่เป็นโบราณวัตถุซึ่งได้จากการสำรวจรวบรวมและขุดค้นที่บ้านเชียงรวมแหล่งใกล้เคียง เช่น ขวาน ใบหอก มีด ภาชนะดินเผาทั้งที่เขียนสีและไม่เขียนสี และดินเผาลูกกลิ้งดินเผา แม่พิมพ์หินใช้หล่อเครื่องมือสำริด ทำจากหินทรายแก้ว

ดินเผา รูปสัตว์ดินเผา ลูกปัดทำจากหินสีและแก้วกำไล และแหวนสำริด ลูกกระสุนดินเผา ขวานหินขัด และได้พบเศษผ้าที่ติดอยู่กับเครื่องมือสำริด แกลบข้าวที่ติดอยู่กับเครื่องมือเหล็ก เป็นต้น

จากการสำรวจและขุดค้นที่ผ่านมา และการขุดค้นของกรมศิลปากรร่วมกับมหาวิทยาลัย เพนซิลวาเนีย สหรัฐอเมริกา ในระหว่างปี พ.ศ. ๒๕๑๗-๒๕๑๘ ได้สรุปผลการวิจัยเรื่องสภาพแวดล้อม ชีวิตความเป็นอยู่ เทคโนโลยีของวัฒนธรรมบ้านเชียงโบราณและกำหนดอายุสมัยโดยประมาณพอสรุปได้ว่า

ชุมชนบ้านเชียงในสมัยก่อนประวัติศาสตร์เป็นชุมชนเกษตรกรรมยุคโลหะ มีความเจริญก้าวหน้ามานานแล้ว สามารถแบ่งลำดับขั้นวัฒนธรรมสังคมเกษตรกรรมที่บ้านเชียงออกเป็น ๖ สมัย โดยกำหนดอายุทางวิทยาศาสตร์วิธีคาร์บอน ๑๔ ว่า วัฒนธรรมสมัยที่ ๑ หรือชั้นดินล่างสุดของบ้านเชียงมีอายุประมาณ ๕,๖๐๐ ปีมาแล้ว จากการศึกษาวิเคราะห์กระดูกสัตว์และเปลือกหอยทำให้มีความคิดว่าคนก่อนประวัติศาสตร์ที่บ้านเชียงในระยะแรกได้เลือกตั้งถิ่นฐานในบริเวณป่าที่ถูกถากถาง มีการเลี้ยงสัตว์และล่าสัตว์ด้วย พอถึงสมัยที่ ๔ เมื่อราว ๓,๖๐๐ ปีมาแล้วรู้จักใช้เครื่องมือ เหล็ก เลี้ยงควาย เพื่อช่วยในการทำนา ในสมัยที่ ๕ เมื่อราว ๓,๐๐๐ ปีมาแล้ว มีการทำภาชนะดินเผาลายเขียนสีลงลายและรูปทรงหลายแบบ พอถึงสมัยที่ ๖ จึงทำแต่ภาชนะดินเผาเคลือบสีแดงหรือเขียนสีบนพื้นสีแดง ทำเครื่องประดับที่มีส่วนผสมของโลหะที่มีความแวววาวมากขึ้น กำหนดอายุได้ราว ๑,๗๐๐ ปีมาแล้ว

จากการค้นพบแกลบข้าวที่ติดอยู่กับเครื่องมือเหล็ก การค้นพบเครื่องมือสำริด แม่พิมพ์เครื่องมือสำริด เบ้าดินเผา ทำให้สามารถกล่าวได้ว่าวัฒนธรรมบ้านเชียงมีความเจริญก้าวหน้าสูง รู้จักการใช้โลหะกรรมหล่อหลอมสำริด และปลูกข้าวที่เก่าแก่ที่สุดแห่งหนึ่งของโลก ไม่น้อยกว่า ๕,๐๐๐ ปีมาแล้ว และมีความเจริญทางวัฒนธรรมสูงกว่าบริเวณอื่น ๆ ของประเทศไทย จากการสันนิษฐานโดยอาศัยหลักฐานการขุดค้นทางโบราณคดีของศาสตราจารย์นายแพทย์สุด แสงวิเชียรที่ว่า "มนุษย์ที่อาศัยอยู่ในดินแดนที่เป็นประเทศไทยในปัจจุบัน ในสมัยเมื่อ ๕,๐๐๐ ปีมาแล้ว มีความเจริญทางวัฒนธรรม ไม่เท่าเทียมกันทั้งประเทศ กล่าวคือ ขณะที่พวกที่อาศัยอยู่ทางแคว้นน้อยและแคว้นใหญ่ของจังหวัดกาญจนบุรีเมื่อ ๓,๗๐๐ ปี ใช้หินเป็นเครื่องมือและใช้หินกระดูกสัตว์และเปลือกหอยเป็นเครื่องประดับนั้น พวกที่อาศัยอยู่ทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศมีความเจริญรุดหน้ากว่า รู้จักใช้สำริดมาทำเป็นเครื่องประดับและรู้จักใช้เหล็กทำเป็นเครื่องมือ...."

ซึ่งข้อสันนิษฐานดังกล่าวข้างต้นตรงกับสันนิษฐานของศาสตราจารย์ ดร.โซเฮล์ม (DR.W.G.SOLHEIM) แห่งมหาวิทยาลัยฮาวาย ประเทศสหรัฐอเมริกาที่ได้ให้ความเห็นว่า

"...ความเจริญทางวัฒนธรรมของภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทยจากการขุดค้นทางโบราณคดีพบว่า ได้มีการใช้สำริดทำกันเ็นภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทยก่อนแหล่งอื่นในโลกภาคตะวันออกเฉียง คือประมาณ ๒,๕๐๐ ปี ก่อนคริสตกักราช คือประมาณ ๔,๔๗๒ ปีมาแล้ว ใกล้เคียงกับเวลาที่ใกล้ที่สุดที่อาจเป็นไปได้ ที่บ้านเชียง..."

### ภาพเขียนสีสมัยก่อนประวัติศาสตร์ที่อำเภอบ้านผือ

นอกจากนี้กรมศิลปากรยังได้พบขวานหินขัดของมนุษย์สมัยก่อนประวัติศาสตร์ที่เรียกกันว่าขวานฟ้า ที่อำเภอบ้านผือ จังหวัดอุดรธานีอีกด้วย และที่บริเวณเทือกเขาภูพานใกล้วัดพระพุทธบาทบัวบก ตำบลเมืองพาน อำเภอบ้านผือ จังหวัดอุดรธานี นี้เอง ได้พบร่องรอยของมนุษย์สมัยก่อนประวัติศาสตร์ว่าเคยได้อาศัยอยู่ในบริเวณนี้ กล่าวคือได้มีการค้นพบ ภาพเขียนสีบนผนังถ้ำ หรือเพิงถ้ำของมนุษย์สมัยก่อนประวัติศาสตร์ ที่บริเวณถ้ำลาย บนเทือกเขาภูพาน บ้านโป่งฮี ตำบลกลางใหญ่ อำเภอบ้านผือ เป็นลายเขียนเส้นสีเหลือง เป็นรูปเรขาคณิต คือเป็นรูปสี่เหลี่ยมและรูปเส้นวกไปวกมาติดต่อกัน และที่บริเวณถ้ำโนนเสาเอ้ บ้านตัว ตำบลเมืองพาน อำเภอบ้านผือ พบว่า เป็นรูปทรงเรขาคณิตคล้ายที่ถ้ำลาย บางรูปเขียนเป็นเส้นใหญ่ ๆ ขนานกันหลายเส้น และในบริเวณใกล้เคียงกันนี้ ยังได้พบภาพฝ่ามือทาบบนผนังถ้ำ ภาพเขียนสีบนผนังถ้ำเป็นรูปคน, รูปวัวแดง, บริเวณเทือกเขาภูพานใกล้วัดพระพุทธบาทบัวบก อำเภอบ้านผืออีกด้วย

จึงเป็นเครื่องแสดงให้เห็นว่าดินแดนที่เป็นจังหวัดอุดรธานีในปัจจุบันนั้น อดีตเคยเป็นแหล่งที่อาศัยของมนุษย์สมัยก่อนประวัติศาสตร์ ที่มีความเจริญทางวัฒนธรรมในระดับสูงจนเป็นที่ยอมรับกันในทางประวัติศาสตร์และโบราณคดีระหว่างประเทศว่า วัฒนธรรมบ้านเชียงนั้นเป็นความเจริญที่เกิดขึ้นในระหว่างระยะเวลา ๕,๐๐๐-๗,๐๐๐ ปีมาแล้ว และได้มีการขนานนามวัฒนธรรมที่เกิดในยุคร่วมสมัยของบ้านเชียงที่เกิดขึ้นในแหล่งอื่นของโลกว่า BANCHIANG CIVILIZATION.

และจากเหตุผลดังกล่าวนี้เองจึงเป็นการพลิกประวัติศาสตร์ที่ว่า ดินแดนเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ นั้น ได้รับวัฒนธรรมจากจีนมาตั้งแต่สมัยโบราณมาเป็น ในทางกลับกัน ตามความเห็นและข้อสันนิษฐานของศาสตราจารย์ ดร.เชสเตอร์ กอร์มัน (DR. CHESTER GORMAN) แห่งมหาวิทยาลัยเพนซิลวาเนีย ประเทศสหรัฐอเมริกาที่ว่า

"...ดินแดนที่เรียกว่าเอเชียตะวันออกเฉียงใต้นั้นมิใช่เป็นบริเวณล้าหลัง ในทางวัฒนธรรมแต่อย่างใดและไม่ได้เป็นดินแดนที่รับวัฒนธรรมจากจีน แต่เป็นผู้แผ่วัฒนธรรมไปให้จีน..."

นอกจากร่องรอยของมนุษย์สมัยก่อนประวัติศาสตร์ที่พบที่จังหวัดอุดรธานีแล้ว ในทางประวัติศาสตร์ยังพบว่าบริเวณใกล้วัดพระพุทธบาทบัวบก อำเภอบ้านผือ กรมศิลปากร ได้พบโบราณวัตถุในสมัยต่าง ๆ คือ พบใบเสมา สมัยทวารวดี (ประมาณ พ.ศ. ๑๒๐๐ - ๑๖๐๐ ) พระพุทธรูปแกะสลักจากหินทราย ศิลปะสมัยทวารวดีตอนปลายต่อกับศิลปะสมัยลพบุรีตอนต้น (ประมาณ พ.ศ. ๑๒๐๐-๑๘๐๐) และภาพเขียนปูนบนผนังโบสถ์ ที่ปรักหักพัง เกี่ยวกับพระพุทธศาสนา ศิลปะสมัยทวารวดี จึงเป็นเครื่องยืนยันได้เป็นอย่างดีว่าบริเวณที่เป็นจังหวัดอุดรธานีในปัจจุบันนั้น เคยเป็นแหล่งที่อยู่ของมนุษย์ทั้งสมัยก่อนประวัติศาสตร์ และสมัยประวัติศาสตร์ ซึ่งมีการสืบเนื่องความเจริญทางวัฒนธรรมมาเป็นระยะเวลานาน

## สมัยกรุงศรีอยุธยา

### สมเด็จพระนเรศวรมหาราชเสด็จอำเภอนองบัวลำภู

ภายหลังจากที่กรุงสุโขทัยเสื่อมอำนาจลงแล้ว สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ (พระเจ้าอู่ทอง) ได้ผนวกอาณาจักรสุโขทัยเข้ารวมกับอาณาจักรอยุธยาใน พ.ศ. ๑๙๘๑ และในสมัยกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานีเอง ไทยเราต้องทำศึกสงครามกับพม่ามาโดยตลอด ผลัดกันแพ้ผลัดกันชนะเรื่อยมา และเสียกรุงศรีอยุธยา ๒ ครั้ง คือ ใน พ.ศ. ๒๑๑๒ และ พ.ศ. ๒๓๑๐ แต่ถึงแม้เพลิงพม่าให้แก่พม่าเข้าศึก แต่ไทยเราก็มียุทธวิธีผู้ยิ่งใหญ่ที่ทรงสามารถกอบกู้เอกราชของชาติไทยให้กลับคืนมาได้คือ สมเด็จพระนเรศวรมหาราชที่ทรงประกาศอิสรภาพใน พ.ศ. ๒๑๒๗ และสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชใน พ.ศ. ๒๓๑๐

ดังที่ได้กล่าวในเบื้องต้นแล้วว่า พื้นที่ที่เป็นจังหวัดอุดรธานีในปัจจุบันนั้น เคยเป็นแหล่งที่อยู่ของมนุษย์สมัยก่อนประวัติศาสตร์ และยังได้พบหลักฐานทางโบราณคดีที่เป็นหลักฐานว่า ในสมัยประวัติศาสตร์ตั้งแต่สมัยทวารวดีจบจนถึงสมัยสุโขทัย ก็เป็นแหล่งความเจริญเป็นที่อยู่อาศัยของประชาชนมาโดยตลอด และอาจเป็นส่วนหนึ่งในเขตการปกครองของอาณาจักรโคตรบูรณ์ที่มีเมืองสำคัญอยู่ที่นครพนมก็เป็นได้ แต่ทั้งนี้หลักฐานปรากฏชัดเจนทางโบราณคดียังไม่อาจสืบสวนได้ แต่อย่างไรก็ตาม เนื่องจากจังหวัดอุดรธานีได้รับการจัดตั้งขึ้นอย่างเป็นทางการ ในสมัยรัชกาลที่ ๕ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ดังนั้นจึงไม่ปรากฏชื่อเมืองอุดรธานีปรากฏในประวัติศาสตร์พงศาวดารในสมัยกรุงศรีอยุธยา จนถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น แต่ทั้งนี้ชื่อสถานที่ต่าง ๆ ที่เป็นอำเภอที่ขึ้นการปกครองกับจังหวัดอุดรธานีในปัจจุบันนั้น ได้เคยมีประวัติปรากฏตามพงศาวดารและประวัติศาสตร์ ดังนี้คือ

จากหลักฐานลายพระหัตถ์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทูลสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยานครรัตนาวัดดิวงส์ ลงวันที่ ๑๒ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๗๘ ซึ่งสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ได้ทรงเล่าตอนหนึ่งว่า

"...เรื่องตำบลหนองบัวลำภูนั้นเมื่อหม่อมฉันขึ้นไปตรวจราชการมณฑลอุดร ได้สืบถามว่าอยู่ที่ไหน เพราะเห็นเป็นที่สำคัญมีชื่อในพงศาวดารเมื่อครั้งสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราช ยกกองทัพขึ้นไปช่วยพระเจ้าหงสาวดีตีกรุงศรีสัตนาคนหุต ได้พาพระนเรศวรราชบุตรไปด้วย เมื่อไปถึงหนองบัวลำภู พระนเรศวรไปประชวรออกทรพิษ พระเจ้าหงสาวดีจึงอนุญาตให้กองทัพไทยยกกลับลงมา..."

และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ได้ทรงเล่ารายละเอียดในพระนิพนธ์ เรื่องประวัติสมเด็จพระนเรศวรมหาราชไว้ว่า

"...ถึงปีจอ พ.ศ. ๒๑๑๗ ได้ข่าวไปถึงเมืองหงสาวดีว่า พระเจ้าไชยเชษฐา เมืองลานช้างไปตีเมืองญวนเลยเป็นอันตรายหายสูญไปและที่เมืองลานช้างเกิดชิงราชสมบัติกัน พระเจ้าหงสาวดีเห็นได้ก็ยกกองทัพหลวงไปตีเมืองเวียงจันทน์ ครั้นนั้นตรัสสั่งมาให้ไทยยกกองทัพไปสมทบด้วยสมเด็จพระมหาธรรมราชา กับสมเด็จพระนเรศวรเสด็จไปเองทั้ง ๒ พระองค์ เวลานั้นสมเด็จพระนเรศวรพระชันษาได้ ๑๙ ปี เห็นจะได้เป็นตำแหน่ง เช่น เสนาธิการในกองทัพ แต่เมื่อยกไปถึงหนองบัวด่านของเมืองเวียงจันทน์ เฝอญูสมเด็จพระนเรศวรไปประชวรออกทรพิษพระเจ้าหงสาวดีทรงทราบก็ตรัส

อนุญาตให้กองทัพไทยกลับมาล้อมต้องรบพุ่ง พระเจ้าหงสาวดีได้เมืองเวียงจันทน์ แล้วก็ตั้งให้อุปราชเดิม ซึ่งได้ตัวไปไว้เมืองหงสาวดีตั้งแต่พระมหาอุปราชชาติเมืองครั้งแรกนั้น ครองอาณาเขตลานช้างเป็นประเทศราช ขึ้นต่อกรุงหงสาวดีต่อมา..."

### เมืองหนองบัวลำภูเมืองเก่าของจังหวัดอุดรธานี

เมืองหนองบัวลำภูนั้นมีชื่อเรียกอื่น คือ เมืองหนองบัวลุ่มภู เมืองกมุทาสัย หรือนครเขื่อนขันธ์กาบแก้วบัวบานนั้น จากการสันนิษฐานของนักโบราณคดีและประวัติศาสตร์เชื่อว่า เป็นเมืองที่มีความเจริญเก่าแก่ตั้งแต่สมัยขอมเรืองอำนาจ ซึ่งต่อมาในสมัยกรุงธนบุรีเป็นราชธานี ได้มีพงศาวดารกล่าวถึงเมืองหนองบัวลำภูในหนังสือพงศาวดารหัวเมืองมณฑลอีสานซึ่งหม่อมอมร วงษ์วิจิตร (ม.ร.ว. ปฐม คณเจร) เรียบเรียงไว้ ความตอนหนึ่งว่า

"...จุลศักราช ๑๑๒๙ ปีภุม্মี นพศก (พ.ศ. ๒๓๑๐) พระเจ้าองค์หล่อ ผู้ครองกรุงศรีสัตนาคนหุตถึงแก่พิราลัย หามีโอรสที่จะสืบตระกูลไม่ แสนท้าวพระยา แลนายวอนนายตาจึงได้เชิญกุมารสองคน (มิได้ปรากฏนาม) ซึ่งเป็นเชื้อวงศ์ พระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุตคนเก่า (ไม่ปรากฏว่าคนไหน) อันได้หนีไปอยู่กับนายวอนนายตา เมื่อพระเจ้าองค์หล่อยกกำลังมาจับพระยาเมืองแสนนั้น ขึ้นครองกรุงศรีสัตนาคนหุตแล้ว นายวอนนายตาจะขอเป็นที่มหาอุปราชฝ่ายนา ราชกุมารทั้งสองเห็นว่า นายวอนนายตา มิได้เป็นเชื้อเจ้า จึงตั้งให้นายวอนนายตาเป็นแต่ตำแหน่งเสนาบดี ณ กรุงศรีสัตนาคนหุตแล้วราชกุมารผู้เซษฐาจึงตั้งราชกุมารผู้เป็นอนุชาให้เป็นมหาอุปราชขึ้น ฝ่ายพระวอ พระตา ก็มีความโทมนัสด้วยมิได้เป็นที่มหาอุปราชดังความประสงค์ จึงได้อพยพครอบครัวพากันมาตั้งสร้างเวียงขึ้นบ้านหนองบัวลำภู แขวงเมืองเวียงจันทน์ เสร็จแล้วยกขึ้นเป็นเมืองให้ชื่อว่า เมืองนครเขื่อนขันธ์กาบแก้วบัวบาน ฝ่ายพระเจ้าศรีสัตนาคนหุตทราบเหตุดังนั้น จึงให้แสนท้าวพระยาไปห้ามปรามมิให้พระวอพระตาตั้งเป็นเมืองพระวอพระตาก็กหาฟังไม่ พระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุตจึงได้ยกกองทัพมาตี พระวอพระตาสู้รบกันอยู่ได้ประมาณสามปี พระวอพระตาเห็นว่าด้านทานมิได้จึงได้แต่งคนไปอ่อนน้อมต่อพม่าขอกำลังมาช่วยฝ่ายผู้เป็นใหญ่ในพม่าจึงได้แต่งให้มองละแงเป็นแม่ทัพคุมกำลังจะมาช่วยพระวอ พระตา ฝ่ายกรุงศรีสัตนาคนหุตทราบดังนั้น จึงแต่งเครื่องบรรณาการให้แสนท้าวพระยาคุมลงมาตีกองทัพพม่าอยู่กลางทางแล้วพูดเกลี้ยกล่อมชักชวนเอาพวกพม่าเข้าเป็นพวกเดียวกันได้แล้ว พวกนี้ยกทัพมาตีพระวอพระตาก็กแตก พระตาตายในที่รบ ยังอยู่แต่พระวอกับท้าวฝ่ายนา ท้าวคำผง ท้าวทิดพรหม ผู้เป็นบุตรพระตาแล้วท้าวทิดกำผู้บุตรพระวอ แล้วจึงพาครอบครัวแตกหนีอพยพลงไปขอพึ่งอยู่กับพระเจ้าองค์หลวงเจ้าเมืองไชยภูมิ เมืองจำปาศักดิ์..."

และต่อมาพระวอได้ขอพึ่งพระบรมโพธิสมภารพระเจ้าตากสินมหาราช ซึ่งภายหลังพระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุต ได้ส่งกองทัพมาโจมตีพระวออีก และพระวอถูกฆ่าตายที่ตำบลเวียงดอนกลาง เป็นเหตุให้สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชโปรดฯ ให้เจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกยกทัพไปตีกรุงเวียงจันทน์แตกเมื่อ พ.ศ. ๒๓๒๑

ดังนั้น จึงอาจสันนิษฐานได้ว่าบริเวณที่เป็นจังหวัดอุดรธานีในปัจจุบันนั้น ในสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนต้นนั้น อาจขึ้นการปกครองกับอาณาจักรลานช้าง กรุงศรีสัตนาคนหุต ดังจะเห็นได้ว่า เมือง

หนองบัวลำภูเคยเป็นเมืองหน้าด่านของกรุงศรีสัตนาคนหุต และนอกจากนี้เมืองหนองหานหรือเมืองหนองหานน้อย ซึ่งปัจจุบันคืออำเภอหนองหาน จังหวัดอุดรธานี ก็เคยพบคูเมืองโบราณ ซึ่งสันนิษฐานว่าเคยเป็นเมืองที่รุ่งเรืองมาแต่สมัยขอมเรืองอำนาจ ซึ่งอาจจะเป็นไปได้

## สมัยกรุงรัตนโกสินทร์

### ยุทธภูมิ ไทย - ลาว ที่หนองบัวลำภู

เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ปราบดาภิเษกขึ้นครองราชย์เมื่อ พ.ศ. ๒๓๒๕ เป็นที่เรียบร้อยแล้ว ได้ทรงทะนุบำรุงบ้านเมืองให้มีความเจริญมาโดยตลอด ซึ่งในระบะเวลาดังกล่าวนั้นยังไม่ได้มีการจัดตั้งเมืองอุดรธานี ดังนั้นจึงยังไม่มีชื่อเมืองอุดรธานีปรากฏในประวัติศาสตร์และพงศาวดารในเวลานั้น แต่ได้มีการกล่าวถึงเมืองหนองบัวลำภูในสมัยรัชกาลที่ ๓ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวในระหว่าง พ.ศ. ๒๓๖๙ - ๒๓๗๑ ได้เกิดกบฏเจ้าอนุวงศ์ขึ้นและได้มีข้อความเกี่ยวข้องกับเมืองหนองบัวลำภูอยู่ตอนหนึ่ง ตามสำเนาลายพระหัตถเลขาของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ทูลสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์ดิวงส์ ลงวันที่ ๑๒ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๗๘ ในสารสันสมเด็จ เล่ม ๖ ความว่า

"...ในสมัยรัชกาลที่ ๓ กรุงรัตนโกสินทร์ เมื่อเจ้าอนุเวียงจันทน์เป็นกบฏยกกองทัพมายึดเมืองนครราชสีมา ครั้นรู้ว่าที่ในกรุงฯ เตรียมกองทัพใหญ่จะขึ้นไป จึงถอยหนีกลับไปตั้งรับที่หนองบัวลำภู ด้รบกับกองทัพไทยเป็นสามารถเมื่อหม่อมฉันไปได้รับคำชี้แจงที่เมืองอุดรว่า หนองบัวลำภูนั้นคือ เมืองกุมุทาสัย ซึ่งยกขึ้นเป็นเมืองเมื่อในรัชกาลที่ ๔ หม่อมฉันกลับลงมากรุงเทพฯ ได้มีท้องตราซึ่งให้เปลี่ยนชื่อเมือง กุมุทาสัย ซึ่งลดลงเป็นอำเภออยู่ในเวลานั้น กลับเรียกชื่อเดิมว่า "อำเภอหนองบัวลำภู" ดูเหมือนจะยังใช้อยู่จนบัดนี้..."

### การปราบปรามฮ่อในมณฑลลาวพวน

ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๔ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ในระบะเวลานั้น นับเป็นเวลาหัวเลี้ยวหัวต่อที่สำคัญในประวัติศาสตร์ไทย เนื่องจากเป็นระบะเวลาที่ประเทศไทย (ในขณะนั้นเรียกว่าประเทศสยาม) ได้มีการติดต่อกับต่างประเทศโดยเฉพาะประเทศทางตะวันตกมากขึ้นกว่าเดิม ทำให้วัฒนธรรม อารยธรรม ความเจริญต่าง ๆ ได้หลั่งไหลเข้าสู่ประเทศไทย ประกอบกับในระบะเวลานั้นเป็นระบะเวลาของการแสวงหาเมืองขึ้น ตามลัทธิจักรวรรดินิยมตะวันตกของชาติตะวันตกที่สำคัญสองชาติ คือ อังกฤษ กับฝรั่งเศส ที่พยายามจะผนวกดินแดนบริเวณแหลมอินโดจีนให้เป็นเมืองขึ้นของตน และพยายามที่จะแสวงหาผลประโยชน์จากเมืองไทยในระหว่าง พ.ศ. ๒๓๙๑ - ๒๓๙๕ พวกจีนที่เป็นกบฏที่เรียกว่า กบฏไต้เผง ถูกจีนตีจากผืนแผ่นดินใหญ่ได้มาอาศัยอยู่ตามชายแดนไทย ลาว และญวน ซึ่งเวลานั้นดินแดนลาวที่เรียกว่าลานช้าง บริเวณเขตสิบสองจุไทย หัวพันทั้งห้าทั้งหกนั้นขึ้นอยู่กับประเทศไทย พวกฮ่อได้เที่ยวปล้นสดมภ์ ก่อความไม่สงบและได้กำเริบเลิ่บลามมากขึ้น จนกระทั่ง พ.ศ. ๒๔๑๑ ได้เข้ายึดเมืองลาวกาย เมืองพวน เมืองเชียงขวาง และยกมาตีเมืองหลวงพระบาง เวียงจันทน์ และหนองคายต่อไป

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์เสด็จขึ้นครองราชย์ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๑ จึงได้มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้พระยาสุโขทัยกับพระยาพิชัยยกกองทัพไปช่วยหลวงพระบาง และให้พระยามหาอำมาตย์ยกทัพไปช่วยทางด้านหนองคาย แล้วรับสั่งให้เจ้าพระยาภูธราภัยยกกองทัพไปช่วย พระยามหาอำมาตย์อีกกองทัพหนึ่ง กองทัพไทยสามารถตีพวกฮ่อแตกพ่ายไป แต่กระนั้นก็ตามพวกฮ่อที่แตกพ่ายไปแล้วนั้นก็ยังทำการปล้นสดมภ์รบกวนชาวบ้านอยู่ตลอดเวลา จนกระทั่งใน พ.ศ. ๒๔๒๘ พวกฮ่อได้ส่งสมกำลังมากขึ้น จนสามารถยึดเมืองซอนลา เมืองเชียงขวาง และทุ่งเชียงคำไว้ได้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม เป็นแม่ทัพใหญ่ยกขึ้นไปปราบปรามทางด้านเมืองหนองคาย เรียกว่าแม่ทัพใหญ่ฝ่ายใต้เจ้าหมื่นไวยวรนาถ (ต่อมาเป็นจอมพลเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี (เจิม แสงชูโต) เป็นแม่ทัพใหญ่ฝ่ายเหนือทางเมืองหลวงพระบาง เมื่อวันที่ ๒๙ ๑๒ ๑๒ คำประกาศปิดศึก<sup>๑๔</sup> (ตรงกับวันที่ ๙ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๒๘) และได้ทรงมีพระบรมราชโองการพระราชทานแก่แม่ทัพใหญ่ทั้งสอง

ดังความตอนหนึ่งว่า

"...ซึ่งทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ยกกองทัพขึ้นไปเพื่อจะปราบปรามพวกฮ่อในเมืองพวน เมืองหัวพันทั้งหกครั้ง ด้วยทรงพระมหากรุณาแก่อำนาชราชราษฎรอันอยู่ในพระราชอาณาเขตร์ซึ่งพวกฮ่อมาอย่ายี้ตีปล้นเกบทรัพย์สินมบัติร เสบียงอาหาร จุดเผาบ้านเรือน คุ่มตัวไปใช้สอยเปนทาสเปนเชลย ได้รับความลำบากต่าง ๆ ไม่เปนอันที่จะทำมาหากิน จึงได้คิดจะปราบปรามพวกฮ่อเสียให้ราบคาบเพื่อจะให้ราษฎรทั้งปวงได้อยูเย็นเปนสุข เพราะเหตุฉนั้นให้แม่ทัพนายกองทั้งปวงกำชับห้ามปรามไพร่พลในกองทัพอย่าให้เที่ยวข่มขี่ราษฎรทั้งปวง แ่่งชิง เสบียงอาหารต่าง ๆ เหมือนอย่าง เช่น คำเล่าถาที่คนปรกติมักจะเข้าใจว่าเปนธรรมเนียมกองทัพแล้ว จะแย่งชิงถาคุ่มเหง คเนงร้ายผู้ใดแล้วไม่มีโทษ ให้การซึ่งทรงพระมหากรุณาแกราษฎรจะให้ได้อยูเย็นเปนสุขนั้นกลับเปนความเดือดร้อนไปได้เปนอันขาด..."

กองทัพไทยทั้งฝ่ายใต้และฝ่ายเหนือต้องประสบความลำบากในการทำสงครามกับพวกฮ่อเนื่องจากสภาพภูมิประเทศที่เป็นป่าเขา ซึ่งมีไข้ป่าชุกชุมทำให้ทหารฝ่ายไทยต้องล้มตายลงเป็นจำนวนมาก

ในที่สุดกองทัพไทยทั้งฝ่ายใต้และฝ่ายเหนือก็สามารถตีพวกฮ่อแตกพ่ายไป

หลังจากเหตุการณ์ปราบฮ่อได้สงบลงแล้ว ฝรั่งเศสซึ่งเป็นหนึ่งในจำนวนมหาอำนาจตะวันตกในเวลานั้นได้ขยายดินแดนเข้ามาในแหลมอินโดจีนเพื่อขยายอาณานิคมของตน และสามารถผนวกกัมพูชาได้ใน พ.ศ. ๒๔๑๐ ต่อมาได้ยวณทั้งประเทศเป็นอาณานิคมเมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๖ จากนั้นได้พยายามเข้าครอบครองลาว โดยอ้างสิทธิของญวนว่า ลาวเคยตกเป็นเมืองขึ้นของญวน ดังนั้นเมื่อฝรั่งเศสได้ญวนเป็นอาณานิคมแล้ว ลาวจะต้องเป็นเมืองขึ้นของญวนด้วย จึงได้ดำเนินการทุกวิถีทางที่จะได้ลาวเป็นเมืองขึ้น และยังต้องการให้ไทยเป็นเมืองขึ้นด้วย จากการขยายดินแดนของฝรั่งเศสในครั้งนี้

ทำให้กระทบกระเทือนต่อพระราชอาณาเขตของไทยเป็นอย่างยิ่ง

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชดำริว่า นโยบายหลีกเลี่ยงการคบหาสมาคมกับชาติตะวันตกไม่สามารถที่จะทำให้ประเทศปลอดภัยได้ จำเป็นต้องมีการปรับปรุงการปกครองของไทยที่ยังล้าสมัยอยู่ในเวลานั้น ด้วยการควบคุมดินแดนชายพระราชอาณาเขตให้มากกว่านี้

เพราะถ้าหากไม่มีการควบคุมดังกล่าว อาจทำให้ฝรั่งเศสใช้เป็นช่องทางที่จะเข้าครอบครองประเทศไทย  
ได้ จึงต้องมีการปรับปรุงเปลี่ยนแปลงการปกครองให้เหมาะสม

### การจัดรูปการปกครองเมืองตามระบบมณฑลเทศาภิบาล

การปกครองหัวเมืองในสมัยก่อน พ.ศ. ๒๔๓๕ นั้น เป็นระบบที่เรียกว่า "กินเมือง" มีหลัก  
อยู่ว่า ผู้เป็นเจ้าของเมืองต้องทํากิจธุระของตนมาประจำทำการปกครองบ้านเมืองให้ราษฎรอยู่เย็นเป็นสุข  
ปราศจากภัยอันตราย ราษฎรก็ต้องตอบแทนคุณเจ้าเมืองด้วยออกแรงช่วยทำการงานให้บ้างหรือแบ่ง  
สิ่งของซึ่งทำมาหาได้ เช่น ข้าวปลาอาหาร เป็นต้น อันมีเหลือใช้ให้เป็นของกำนัลช่วยอุปการะมิให้เจ้า  
เมืองต้องเป็นห่วงในการหาเลี้ยงชีพ ทั้งนี้เจ้าเมืองจะมีกรมการเมืองเป็นผู้ช่วย โดยเจ้าเมืองเหล่านั้น  
มักจะเป็นชาวเมืองนั่นเองและส่วนใหญ่ก็จะเป็นลูกหลานของเจ้าเมืองคนเก่า ปกครองราษฎรกันเองโดย  
ทางส่วนกลาง คือ กรุงเทพฯจะควบคุมดูแลในกิจการใหญ่ ๆ เช่น การส่งภาษีที่เก็บได้ในเมืองไปยัง  
ส่วนกลาง หรือส่งส่วย เป็นต้น ส่วนหัวเมืองประเทศราชนั้นเจ้าเมืองปกครองกันเองจะส่งเฉพาะดอกไม้  
เงินดอกไม้ทอง และเครื่องราชบรรณาการเท่านั้น เพราะในสมัยนั้นข้าราชการที่กรุงเทพฯไม่ค่อยมี  
ผู้สมัครไปทำงานหัวเมือง การควบคุมดูแลจึงมีลักษณะไม่เด็ดขาดเจ้าเมืองในแต่ละเมืองจึงมีอำนาจสิทธิ  
ขาดมากหากเจ้าเมืองใดเป็นคนดีมีคุณธรรมบ้านเมืองก็สงบเรียบร้อย ในทางกลับกันหากบ้านเมืองใด  
เจ้าเมืองเป็นคนทุจริตบ้านเมืองก็ไม่สงบมีความเดือดร้อนทั่วไป

ดังนั้น จึงอาจกล่าวได้ว่าหัวเมืองหรือประเทศราชยิ่งไกลไปจากกรุงเทพฯ มากเท่าใดก็ยิ่งมี  
อิสรภาพในการปกครองมากขึ้นเท่านั้น ทั้งนี้เนื่องจากการคมนาคมเป็นไปด้วยความยากลำบากยิ่งใน  
สมัยนั้น หัวเมืองที่รัฐบาลบังคับบัญชาโดยตรงมีแต่หัวเมืองจัตวา ไกล ๆ ราชธานี ส่วนหัวเมืองอื่น ๆ  
ซึ่งแบ่งไว้เป็นชั้น เอก โท ตรี ตามสำคัญของเมืองจะมีอิสระมาก

ดังนั้น เมื่อสมเด็จพระปิยมหาราชทรงดำรงราชานุภาพ ทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดี  
กระทรวงมหาดไทยจึงได้เริ่มปฏิรูปการปกครองหัวเมืองโดยยึดหลักที่ว่า อำนาจของการปกครองควร  
เข้ามาอยู่จุดเดียวกันหมด ซึ่งหมายความว่า รัฐบาลกลางจะไม่ให้การบังคับบัญชาหัวเมืองกระจายไปอยู่  
กับกระทรวงสามกระทรวง และจะไม่ยอมให้เจ้าเมืองต่าง ๆ มีอิสระอย่างที่มีมาในอดีต ระบบการ  
ปกครองแบบใหม่นี้เรียกว่า "เทศาภิบาล" หรือ "มณฑลเทศาภิบาล" ซึ่งเป็นรูปแบบการปกครอง ปรากฏ  
ตามคำจำกัดความของการเทศาภิบาล ซึ่งพระยาราชเสนา (ศิริ เทพหัสดิน ณ อยุธยา) อดีตปลัดทูล  
ฉลองกระทรวงมหาดไทย ได้ให้ความหมายดังนี้

"...การเทศาภิบาล คือ การปกครองโดยลักษณะที่จัดให้มีหน่วยบริหารราชการอัน  
ประกอบด้วย ตำแหน่งข้าราชการต่างพระเนตรพระกรรณ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และเป็น  
ที่ไว้วางใจของรัฐบาลของพระองค์ รับแบ่งภาระของรัฐบาลกลางซึ่งประจำแต่เฉพาะในราชธานีนั้นออกไป  
ดำเนินการในส่วนภูมิภาค อันเป็นที่ใกล้ชิดติดต่ออาณาประชาราษฎร์เพื่อให้ได้รับความร่มเย็นเป็นสุข และ  
ความเจริญทั่วถึงกัน โดยมีระเบียบแบบแผนอันเป็นคุณประโยชน์แก่พระราชอาณาจักรด้วย ฯลฯ จึงได้  
แบ่งส่วนการปกครองแคว้นแคว้นออกโดยลำดับชั้นเป็นมณฑล จังหวัด อำเภอ ตำบล และหมู่บ้าน และ  
แบ่งหน้าที่ราชการเป็นส่วนสัดจัดเป็นแผนกพนักงานทำนองการของกระทรวงในราชธานี อันเป็นวิธี

นำมาซึ่งความเป็นระเบียบเรียบร้อยรวดเร็วและโดยเฉพาะอย่างยิ่งระบับทุกข์ บำรุงสุขด้วยความเที่ยงธรรมแก่อาณาประชาราษฎร..."

ดังนั้น "เทศาภิบาล" หรือ "มณฑลเทศาภิบาล" จึงประกอบด้วย

๑. มณฑล รวมหลายเมืองเป็นหนึ่งมณฑล

๒. เมือง รวมหลายอำเภอเป็นหนึ่งเมือง

๓. อำเภอ แต่ละอำเภอ แบ่งท้องที่เป็นตำบลและหมู่บ้าน

ส่วนการปฏิรูปการบริหารราชการแผ่นดินส่วนกลางนั้น ได้ยกเลิกตำแหน่งสมุหนายก, สมุหกลาโหม, จตุสดมภ์ โดยทรงโปรดให้ตั้งเสนาบดีว่าการกระทรวงแทน

### การจัดตั้งมณฑลก่อนการปฏิรูปใน พ.ศ. ๒๔๓๕

ก่อนที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะได้ทรงเปลี่ยนแปลงระเบียบการจัดการปกครอง ในพระพุทธศักราช ๒๔๓๕ เหตุการณ์ระหว่างประเทศตามชายแดนของประเทศที่มีที่ท้าวจะทวีความรุนแรงคับขันขึ้นขึ้นจนไม่อาจปล่อยให้เวลาล่วงเลยไปเฉย ๆ โดยไม่จัดการรักษาและระวังพระราชอาณาจักรของไทยไว้เสียก่อน สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงจึงได้ทรงจัดการรวบรวมหัวเมืองตามชายแดนที่สำคัญขึ้นเป็นเขตปกครองเรียกว่า มณฑล โดยมีมุ่งที่จะป้องกันพระราชอาณาจักร ให้พ้นจากการคุกคามจากภายนอกเป็นหลัก และในขณะเดียวกันก็เป็นการทดลองการจัดระเบียบการปกครองอย่างใหม่ ซึ่งพระองค์ทรงสนพระทัยที่จะจัดให้มีขึ้นในประเทศต่อไปด้วย

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงเลือกสรรบุคคลที่ทรงคุณวุฒิ มีความสามารถสูง และเป็นที่วางพระราชหฤทัยให้ออกไปดำรงตำแหน่งข้าหลวงใหญ่ บัญชาการต่างพระเนตรพระกรรณ กำกับราชการซึ่งผู้ว่าราชการเมืองและกรมการบังคับบัญชาและปฏิบัติอยู่ทุกฝ่าย ให้ดำเนินไปโดยชอบด้วยกฎหมายด้วยความสุจริต ยุติธรรม และรวดเร็ว และพร้อมทั้งอำนวยความสะดวกสวัสดิภาพ และป้องกันทุกข์ภัยของประชาชนให้ได้รับความร่มเย็นตามควรแก่วิสัยที่จะพึงเป็นไปได้

รายชื่อ มณฑล พร้อมทั้งพระนามและนามของข้าหลวงใหญ่ มีดังต่อไปนี้คือ

(1) **มณฑลลาวเฉียง** ภายหลังเปลี่ยนชื่อเป็นมณฑลพายัพ มีเจ้าพระยาพลเทพ (พุ่ม ศรีไชยยันต์) ว่าที่สมุหกลาโหม เป็นข้าหลวงใหญ่ ประกอบด้วย ๖ เมือง คือ นครเชียงใหม่ นครลำปาง นครลำพูน นครน่าน แพร่ เถิน ตั้งที่บัญชาการมณฑล (ศาลารัฐบาล) ที่นครเชียงใหม่

(๒) **มณฑลลาวพวน** (เดิมเรียกหัวเมืองลาวฝ่ายเหนือ) ภายหลังเปลี่ยนชื่อเป็นมณฑลอุดรมีพระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม เสนาบดี กระทรวงวัง เป็นข้าหลวงต่างพระองค์บัญชาการอยู่ที่เมืองหนองคาย มณฑลนี้ก่อน พ.ศ. ๒๔๓๖ (ร.ศ. ๑๑๒) ได้รวมหัวเมืองทางฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงหลายเมือง

### ความรู้เรื่องมณฑลลาวพวน

มณฑลลาวพวน (เดิมเรียกหัวเมืองลาวฝ่ายเหนือ) พวนเป็นชื่อแคว้นอยู่บริเวณฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขง มีเมืองใหญ่ของแคว้นคือ เมืองพวน และเมืองเชียงขวาง เมืองพวนอยู่ทิศอีสานของเวียงจันทน์ และทิศอาคเนย์ของหลวงพระบาง เดิมเป็นของไทย ขึ้นตรงต่อกรุงเทพมหานคร ก่อน ร.ศ.

๑๑๒

(พ.ศ. ๒๔๓๖) มณฑลลาวพวนประกอบด้วย หัวเมืองเอก ๑๖ เมือง ขึ้นตรงต่อกรุงเทพฯ ส่วนหัวเมืองโท ตรี จัตวา ๓๖ เมือง รวมขึ้นอยู่ในหัวเมืองเอก ดังต่อไปนี้

| ลำดับที่ | เมืองเอก    | เมืองโท ตรี จัตวา<br>(ขึ้นกับเมืองเอก)       | หมายเหตุ    |
|----------|-------------|----------------------------------------------|-------------|
| ๑.       | หนองคาย     | เวียงจันทน์ เชียงคาน พานพร้าว ภูมทนต์ สัตถิย | รวม ๖ เมือง |
| ๒.       | เชียงขวาง   | กุ่มกาวปี รัตนวาปี                           | รวม ๕ เมือง |
| ๓.       | บริคัณทนิคม | แสน พาน จัน ชุย จิม                          | หนึ่งเมือง  |
| ๔.       | นครพนม      | ประชุม                                       | รวม ๕ เมือง |
| ๕.       | คำม่วน      | วัง เรณูนคร งามราช อาจสามารถ อากาศอำนาจ      | รวม ๔ เมือง |
| ๖.       | สกลนคร      | มหาชัยกองแก้ว ชุมพร วังมน ทาง                |             |
| ๗.       | มุกดาหาร    | กุสุมาลมณฑล พรรณานิคม วาริชภูมิ สว่าง        | รวม ๗ เมือง |
| ๘.       | บุรีรัมย์   | ดินแดน วานรนิวาส ไพรีไพศาล จำปาชนบท          | รวม ๒ เมือง |
| ๙.       | ขอนแก่น     | พาลูกการภูมิ หนองสูง                         | หนึ่งเมือง  |
| ๑๐.      | หล่มสักดี   | นางรอง                                       | รวม ๔ เมือง |
| ๑๑.      | โพนพิสัย    | พล ภูเวียง มัญจาคีรี คำทองน้อย               | หนึ่งเมือง  |
| ๑๒.      | ชัยบุรี     | เลย                                          |             |
| ๑๓.      | ท่าอุเทน    | -                                            |             |
| ๑๔.      | กมูทาสัย    | -                                            |             |
| ๑๕.      | หนองหารใหญ่ | -                                            |             |
| ๑๖.      | คำเกิด      | -                                            |             |

รวมเมืองเอก ๑๖ เมือง และเมืองโท ตรี จัตวา ที่ขึ้นกับเมืองเอก จำนวน ๓๖ เมือง เมืองเหล่านี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดฯ ให้ส่งข้าราชการไปเป็นข้าหลวงรักษาพระราชอาณาเขตอยู่หลายเมือง

ครั้นถึง ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๓๖ (ร.ศ. ๑๑๒) ดินแดนดังกล่าวนั้นตกไปเป็นของฝรั่งเศส เมืองในมณฑลนี้จึงเหลืออยู่เพียง ๖ เมือง คือ อุตรธานี ขอนแก่น นครพนม สกลนคร เลย และหนองคาย ตั้งที่บัญชาการมณฑลที่หนองคาย ต่อมาย้ายมาตั้งที่บ้านหมากแข้ง คือ จังหวัดอุตรธานีในปัจจุบัน

(๓) **มณฑลลาวกาว** ภายหลังเปลี่ยนชื่อเป็นมณฑลอีสาน มีพระวรวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร บัญชาการอยู่ที่นครจำปาศักดิ์ มี ๗ เมือง คือ อุบลราชธานี นครจำปาศักดิ์ ศรีสะเกษ สุรินทร์ ร้อยเอ็ด มหาสารคาม และกาฬสินธุ์ ตั้งที่ว่าการมณฑลที่เมืองอุบลราชธานี

(๔) **มณฑลเขมร** ภายหลังเปลี่ยนชื่อเป็นมณฑลบูรพา มีพระยามหาอำมาตยาธิบดี (หรั่ง ศรีเพ็ญ เป็นข้าหลวงใหญ่ มี ๔ เมือง คือ พระตะบอง เสียมราฐ สุรินทร์ และพนมสกล ตั้งที่บัญชาการมณฑลที่เมืองพระตะบอง

(๕) **มณฑลลาวกลาง** ภายหลังเปลี่ยนชื่อเป็นมณฑลนครราชสีมา มีพระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์เป็นข้าหลวงใหญ่ มี ๓ เมือง คือ นครราชสีมา ชัยภูมิ บุรีรัมย์ ตั้งที่บัญชาการมณฑลที่เมืองนครราชสีมา

(๖) **มณฑลภูเก็ต** เดิมเรียกว่า หัวเมืองฝ่ายตะวันตก มีพระยาทิพโกษา (โต โชติกเสถียร) เป็นข้าหลวงใหญ่ มีอยู่ ๖ เมือง คือ ภูเก็ต กระบี่ ตรัง ตะกั่วป่า พังงา และระนอง ตั้งที่บัญชาการมณฑลที่เมืองภูเก็ต

มณฑลทั้ง ๖ นี้เป็นเพียงการรวมเขตหัวเมืองเข้าเป็นมณฑลและมีข้าหลวงใหญ่และข้าหลวงต่างพระองค์ประจำมณฑลเท่านั้นยังไม่ได้ดำเนินการ เป็นลักษณะมณฑลเทศาภิบาล จนกระทั่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปฏิรูปการปกครอง หัวเมืองส่วนภูมิภาคเป็นมณฑลเทศาภิบาลเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๗ จึงได้ทรงแก้ไขการปกครองมณฑลทั้ง ๖ นี้เป็นลักษณะเทศาภิบาล ด้วย

### กรณีพิพาทเรื่องพรมแดนระหว่างไทย - ฝรั่งเศส

ใน พ.ศ. ๒๔๓๔ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระราชประสงค์ที่จะรักษาพระราชไมตรีให้มั่นคงถาวรกับชาติตะวันตก อันได้แก่ ฝรั่งเศส และอังกฤษ เนื่องจากในระบอบนั้นฝรั่งเศสได้ประเทศเขมรและประเทศญวน ตลอดจนแคว้นตั้งเกี่ยวเป็นเมืองขึ้น และอังกฤษก็ได้ประเทศพม่าเป็นเมืองขึ้นมีอาณาเขตติดต่อกับประเทศไทย จึงมีปัญหาเรื่องการแบ่งปันเขตแดนเพื่อที่จะให้เป็นที่ยึดถ่วงกันแน่นอน

ดังนั้น เพื่อที่จะรักษาพระราชไมตรีและปกครองไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินให้อยู่เย็นเป็นสุข พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงคัดเลือกและแต่งตั้งบุคคลผู้มีความสามารถที่ไว้วางพระราชหฤทัยได้ ส่งออกไปปฏิบัติราชการประจำต่างหัวเมือง และยังเป็นหัวเมืองหน้าด่าน ซึ่งข้าศึกศัตรูอาจล่วงล้ำเข้ารุกรานได้ง่าย ก็ต้องยิ่งเลือกบุคคลที่ไว้วางพระราชหฤทัยได้แน่นอน โดยเฉพาะในภาคอีสาน ดังนั้นใน พ.ศ. ๒๔๓๔ จึงได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระน้องยาเธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร เป็นข้าหลวงใหญ่พร้อมด้วยข้าราชการฝ่ายทหาร พลเรือน ออกไปตั้งรักษาอยู่ ณ เมืองจำปาศักดิ์กองหนึ่งให้เรียกว่า ข้าหลวงเมืองลาวกาว (แต่ประทับอยู่ที่เมืองอุบลราชธานี)

ให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม เป็นข้าหลวงใหญ่พร้อมด้วยข้าราชการทหาร พลเรือน ตั้งอยู่ ณ เมืองหนองคายกองหนึ่ง ให้เรียกว่า ข้าหลวงหัวเมืองลาวพวน

ให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์ เป็นข้าหลวงใหญ่พร้อมด้วยข้าราชการทหาร ตั้งอยู่ ณ เมืองหลวงพระบางกองหนึ่ง ให้เรียกว่า ข้าหลวงหัวเมืองลาวพุงดำ (แต่กองนี้ภายหลังเปลี่ยนมาประจำเมืองนครราชสีมา หาได้ไปตั้งที่เมืองหลวงพระบางไม่)

โดยเฉพาะหัวเมืองลาวพวนในเวลานั้น (พ.ศ. ๒๔๓๔) ที่ได้ทรงมีพระมหากรุณาธิคุณโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม เป็นข้าหลวงหัวเมืองลาวพวนนั้น ประกอบด้วยเมืองต่าง ๆ คือ เมืองหนองคาย เมืองเชียงขวาง เมืองบริคณฺฑนิคม เมืองโพนพิสัย เมืองนครพนม เมืองท่าอุเทน เมืองไชยบุรี เมืองสกลนคร เมืองมุกดาหาร เมืองขอนแก่น เมืองหล่มสักดี เมืองใหญ่ ๑๓ เมือง เมืองขึ้น ๓๖ เมือง อยู่ในบังคับบัญชาข้าหลวงหัวเมืองลาวพวน

ในเวลานั้นฝรั่งเศสได้ญวนและเขมรเป็นอาณานิคมแล้วก็ได้พยายามที่จะขยายดินแดนอาณานิคมมายึดครองลานช้าง (ลาว) ซึ่งในขณะนั้นเป็นประเทศราชของไทยโดยได้อาศัยที่เกิดเหตุความวุ่นวายของพวกฮ่อ ค่อย ๆ ขยายอิทธิพลเข้ามาทีละน้อย คือ หลังจากที่ไทยได้ปราบปรามฮ่อเป็นที่เรียบร้อยแล้วฝรั่งเศสได้ถือโอกาสเข้ายึดแคว้นสิบสองจุไทย โดยอ้างว่าจะคอยปราบโจรจีนฮ่อ แม้ไทยจะเจรจาอย่างไร ฝรั่งเศสก็ไม่ยอมถอนออกไป แคว้นสิบสองจุไทยเราจึงกลายเป็นของฝรั่งเศส ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๓๑

ฝรั่งเศสได้ถือสาเหตุกระทบกระทั่งกับไทยกรณีปัญหาชายแดน กล่าวคือ ฝรั่งเศสอ้างว่าลาวเคยเป็นของญวน เมื่อฝรั่งเศสได้ดินแดนญวนแล้ว ลาวจะต้องตกเป็นของญวนด้วย ฝรั่งเศสได้ตั้งเจ้าหน้าที่ของตนออกเดินสำรวจพลเมือง และเขตแดนว่ามีอาณาเขตที่แน่นอนเพียงใด และเนื่องจากเขตแดนระหว่างไทยกับลาวมิได้กำหนดไว้อย่างแน่นอนและรัดกุม จึงเป็นการง่ายที่พวกสำรวจเหล่านั้นจะได้ถือโอกาสผนวกดินแดนของไทยเข้าไปกับฝ่ายตนมากทุกที

### วิกฤตการณ์สยาม ร.ศ. ๑๑๒

ในที่สุดชนวนที่ฝรั่งเศสถือเป็นสาเหตุข้อพิพาทในการเรียกร้องดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง ก็เกิดขึ้นเมื่อฝรั่งเศสได้ส่งทหารรุกเข้ามาทางด้านคำมวน เข้าปลดอาวุธพระยอดเมืองขวางกับทหารแล้ว บังคับให้ควบคุมตัวมาส่งที่แม่น้ำโขง ณ เมืองท่าอุเทนก่อนที่พระยอดเมืองขวางปลัดจะยอมถอยออกจากเมืองคำมวนนั้น พระยอดเมืองขวางได้ยื่นหนังสือเป็นการประท้วงต่อฝรั่งเศส มีข้อความดังนี้คือ

"...เมื่อวันที่ ๒๓ พฤษภาคม รัตนโกสินทรศก ๑๑๒ (พ.ศ. ๒๔๓๖) ข้าพเจ้าพระยอดเมืองขวางข้าหลวงซึ่งรักษาราชการเมืองคำเกิด คำมวน ทำคำมอบอายุติเขตแดนแผ่นดิน และผลประโยชน์ในเมืองคำเกิด คำมวน ไว้กับกงถื่อฝรั่งเศส ฉบับหนึ่งด้วย พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคมเสนาบดีว่าการกรมวังข้าหลวงใหญ่ซึ่งจัตราราชการเมืองลาวพวน โปรดเกล้าฯ ให้ข้าพเจ้าขึ้นมารักษาราชการเมืองคำเกิด คำมวน ซึ่งเป็นพระราชอาณาเขตกรุงสยามติดต่อกับเขตแดนเมืองญวน ที่น้ำแบ่งด้านตาวัวข้าพเจ้าได้รักษาราชการแลท้าวเพี้ยไพร่ทาสต่าง ๆ ให้อยู่เย็นเป็นสุขเรียบร้อยโดยยุติธรรมมาช้านานหลายปี ครั้นถึงวันที่ ๒๓ พฤษภาคม รัตนโกสินทรศก ๑๑๒ ท่านกับนายทหาร

ฝรั่งเศสอีก ๔ คน คุมทหารประมาณ ๒๐๐ เศษ มาปล้นข้าพเจ้า แล้วเอาทหารเข้าล้อมจับปลักไส แหงด้วยอาวุธ ขัปลักกุมตัวข้าพเจ้ากับข้าหลวงขุนหมื่นทหารออกจากค่าย ข้าพเจ้าไม่ยอมให้ จะอยู่รักษาราชการผลประโยชน์ตามคำสั่งของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ซึ่งเป็นเจ้าของข้าพเจ้าต่อไป กองถือฝรั่งเศสหาให้อยู่ไม่ จุดจากข้าพเจ้ากับขุนหมื่นทหาร ข้าพเจ้าขอมอบอายุติเขตแดนแผ่นดิน ท้าวเพี้ยไพร่แลผลประโยชน์ของฝ่ายกรุงสยาม ไว้กับกองถือฝรั่งเศส กว่าจะมีคำสั่งมาประการใด จึงจะจัดการต่อไปและให้กองถือฝรั่งเศสเอาหนังสือไปแจ้งกับคอนวอนแมนฝรั่งเศสแลคอนวอนแมนต์ฝ่ายสยาม ให้ชำระตัดสินคืนให้กับฝ่ายกรุงสยามตามทำเนียบแผนที่เขตแดนแผ่นดิน ซึ่งเป็นของกรุงสยามตามเยี่ยงอย่างธรรมเนียมที่ฝ่ายกรุงสยามถือว่าเป็นของฝ่ายกรุงสยามได้รักษามาแต่เดิม

(เซ็นชื่อ) พระยอดเมืองขวางปลัด..."

พระยอดเมืองขวางกับคณะถูกโกสก็องเกรนนายทหารฝรั่งเศสคุมตัวมาถึงแก่งเกียด พระยอดเมืองขวางได้ทหารจากท่าอุเทนเข้ากับฝรั่งเศส จนฝรั่งเศสตายเกือบหมด หนีรอดไปได้เพียง ๓ คน

จากเหตุการณ์ที่ฝรั่งเศสได้กระทำในครั้งนี้ ฝ่ายไทยได้ประท้วงการกระทำต่อรัฐบาลฝรั่งเศสแต่ไม่ได้ผล ฝรั่งเศสกลับส่งกำลังคุกคามอาณาเขตไทยมากยิ่งขึ้น และกลับเป็นฝ่ายกล่าวหาว่าไทยเป็นผู้รุกราน

ในวันที่ ๑๓ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๑๒ (พ.ศ. ๒๔๓๖) ฝรั่งเศสได้ส่งเรือรบจำนวน ๒ ลำ เรือนำร่อง จำนวน ๑ ลำ เข้ามาในปากน้ำของไทย และได้เกิดยิงสู้กัน ป้อมพระจุลฯ ทำให้ทหารฝ่ายไทยตาย ๑๕ คน ฝรั่งเศสตาย ๒ คน บาดเจ็บ ๓ คน แต่ไม่อาจหยุดยั้งเรือรบฝรั่งเศสได้ และได้เข้ามาจอดที่กรุงเทพฯ บริเวณสถานทูตฝรั่งเศส

จนกระทั่ง ในวันที่ ๒๑ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๑๒ ฝรั่งเศสได้ยื่นคำขาดให้ไทยตอบรับภายใน ๒๔ ชั่วโมง เรื่องที่จะให้ไทยมอบดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงที่เป็นดินแดนลาวให้แก่ฝรั่งเศส เมื่อไม่ได้รับคำตอบ ทูตฝรั่งเศส (ม.ปาวี) จึงได้เดินทางออกจากประเทศไทย และประกาศปิดอ่าวไทย เมื่อวันที่ ๒๖ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๑๒

ในที่สุดด้วยพระปรีชาญาณเล็งเห็นการณ์ไกลของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงยอมเสียสละดินแดนส่วนน้อยเพื่อมิให้ต้องเสียดินแดนทั้งหมดพระราชอาณาเขตให้แก่ฝรั่งเศสดังที่ฝรั่งเศสเคยใช้วิธีการกับญวน และเขมรมาแล้ว พระองค์จึงได้ตกลงพระทัยยอมทำสัญญา กับฝรั่งเศสด้วยความโทมนัส จนถึงกับทรงพระประชวร

สำหรับสัญญาที่ทำกับฝรั่งเศสเมื่อวันที่ ๓ ตุลาคม ร.ศ. ๑๑๒ (พ.ศ. ๒๔๓๖) นั้นมีข้อความที่เกี่ยวข้องกับการตั้งเมืองอุดรธานี ดังต่อไปนี้คือ

**หนังสือสัญญากรุงสยามกับกรุงฝรั่งเศสแต่วันที่ ๓ ตุลาคม รัตนโกสินทร์ศก ๑๑๒**

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวกรุงสยาม และท่านประธานาธิบดีรับบัลลังก์ กรุงฝรั่งเศสมีความประสงค์เพื่อจะระงับกับความวิวาท ซึ่งเกิดขึ้นในสมัยที่ล่วงไปแล้ว ในระหว่างประเทศทั้งสองนี้

และเพื่อจะผูกพันทางไมตรีอันได้มีมาหลายร้อยปีแล้ว ในระหว่างกรุงสยามและกรุงฝรั่งเศสนั้นให้สนิท ยิ่งขึ้นจึงได้ตั้งอัครราชทูตผู้มีอำนาจเต็มทั้งสองฝ่าย ให้ทำหนังสือสัญญาฉบับนี้ คือ

ฝ่ายพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวกรุงสยาม ได้ตั้งพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทวะวงษา-  
วโรประการ คณาภยันตรมหาจักรีและแกรนด์ออฟฟิเชอร์ลียองคอนเนอร์ ฯลฯ เสนาบดีว่าการ  
ต่างประเทศกรุงสยามฝ่ายหนึ่ง

แลฝ่ายท่านประธานาธิบดี รีพับลิกกรุงฝรั่งเศส ได้ตั้งมองซิเออร์เลอว์ ชาวส์มารีเลอ  
มีร์เดอวิเลร์ ผู้ได้รับเครื่องอิสริยาภรณ์ แกรนด์ออฟฟิเชอร์ลียองคอนเนอร์ แลจุลวรารักษ์อัครราชทูต  
ผู้มีอำนาจเต็มชั้นที่หนึ่ง และที่ปรึกษาแผ่นดินอีกฝ่ายหนึ่ง

ผู้ซึ่งเมื่อได้แลกเปลี่ยนตราตั้งมอบอำนาจแลได้เห็นเป็นการถูกต้องตามแบบแผนดีแล้ว ได้  
ตกลงทำข้อสัญญาดังมีต่อไปนี้

ข้อ ๑. คอเวอนแมนต์สยามยอมสละเสียซึ่งข้ออ้างว่ามีกรรมสิทธิ์ทั้งสิ้นทั่วไปในดินแดน ณ  
ฝั่งซ้าย ฟากตะวันออกแม่น้ำโขง แลในบรรดาเกาะทั้งหลายในแม่น้ำนั้นด้วย

ข้อ ๒. คอเวอนแมนต์สยามจะไม่มีเรือรบใหญ่ค่อยไปไว้ ถ้าใช้ดินแดนในทะเลสาบก็ดี แล  
ในลำน้ำแยกจากแม่น้ำโขงซึ่งอยู่ภายในที่อันได้มีกำหนดไว้ในข้อต่อไปนี้

ข้อ ๓. คอเวอนแมนต์สยามจะไม่ก่อสร้างด่านค้าขายคูหาที่อยู่ของพลทหารในแขวงเมืองพระ  
ตะบอง แลเมืองนครเสียมราบ แลในจังหวัด ๒๕ กิโลเมตร (๖๒๕ เส้น) บนฝั่งขวาฟากตะวันตกแม่น้ำโขง

ข้อ ๔. ในจังหวัดซึ่งได้กล่าวไว้ในข้อ ๓ นั้น บรรดาการตระเวนรักษาจะมีแต่กองตระเวน  
เจ้าพนักงานเมืองนั้น ๆ กับคนใช้เปนกำลังแต่เพียงที่จำเป็นแท้ แลทำการตามอย่างเช่นเคยรักษาเป  
นธรรมเนียมในที่นั้น จะไม่มีพลประจำอาณานิคมที่สรรด้วยอาวุธเป็นทหารอย่างใดอย่างหนึ่งตั้งอยู่ในที่  
นั้นด้วย

ข้อ ๕. คอเวอนแมนต์สยามจะรับปรึกษา กับคอเวอนแมนต์ฝรั่งเศสภายในกำหนดหกเดือน  
แต่ปีนี้ไปในการที่จะจัดการเปนวิธีการค้าขาย แลวิธีตั้งด่านโรงภาษี ในที่ตำบลซึ่งได้กล่าวไว้ในข้อ ๓  
นั้น แลในการที่จะแก้ไขข้อความสัญญา ปีมะโรงอัฐศก จุลศักราช ๑๒๑๘ คชศักราช ๑๘๕๖ นั้นด้วย  
คอเวอนแมนต์สยามจะไม่เก็บภาษีสินค้าเข้าออกในจังหวัดที่ได้กล่าวไว้ในข้อ ๓ แล้วนั้น จนกว่าจะได้ตก  
ลงกับคอเวอนแมนต์ฝรั่งเศสจะได้ทำตอบแทนให้เหมือนกันในสิ่งของที่เกิดจากจังหวัดที่กล่าวนี้สืบ

ข้อ ๖. การซึ่งจะอุดหนุนการเดินทางเรือในแม่น้ำโขงนั้น จะมีการจำเป็นที่จะทำได้ในฝั่งขวา  
ฟากตะวันตกแม่น้ำโขงโดยการก่อสร้างก็ดี ถ้าตั้งท่าเรือจอดก็ดี ทำที่ไว้พินและถ่านก็ดี คอเวอนแมนต์  
สยามรับว่าเมื่อคอเวอนแมนต์ฝรั่งเศสขอแล้ว จะช่วยตามการจำเป็นที่จะทำให้สะดวกทุกอย่างเพื่อ  
ประโยชน์นั้น

ข้อ ๗. คนชาวเมืองฝรั่งเศสก็ดี คนในบังคับอาณานิคมอยู่ในปกครองฝรั่งเศสก็ดี ไปมาค้าขาย  
ได้โดยสะดวกในตำบลซึ่งได้กล่าวไว้ในข้อ ๓ เมื่อถือหนังสือเดินทางของเจ้าพนักงานฝรั่งเศสในตำบล  
นั้น ฝ่ายราษฎรในจังหวัดอันได้กล่าวไว้นี้จะได้รับผลเป็นการตอบแทนอย่างเดียวกันด้วยเหมือนกัน

ข้อ ๘. คอเวอนแมนต์ฝรั่งเศสจะตั้งกงสุลได้ในที่ใด ๆ ซึ่งจะคิดเห็นว่าเป็นการสมควรแก่  
ประโยชน์ของคนผู้อยู่ในความป้องกันของฝรั่งเศสแลมีที่เมืองนครราชสีมาแลเมืองน่าน เป็นต้น

ข้อ ๙. ถ้ามีความขัดข้องไม่เห็นต้องกัน ในความหมายของหนังสือสัญญานี้แล้ว ภาษาฝรั่งเศสเท่านั้นจะเป็นหลัก

ข้อ ๑๐. สัญญานี้จะได้ตรวจแก้เป็นใช้ได้ภายในเวลาสี่เดือนตั้งแต่วันลงชื่อกันนี้

อรรถราชทูตผู้มีอำนาจเต็มทั้งสองฝ่ายซึ่งได้กล่าวชื่อไว้ข้างต้นนั้นฯ ได้ลงชื่อแลได้ประทับตราหนังสือสัญญานี้สองฉบับ เหมือนกันไว้เป็นสำคัญแล้ว

ได้ทำที่ราชวัลลภกรุงเทพฯ ณ วันที่ ๓ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก ๑๑๒

(เซ็นพระนาม) เทวะวงษาโรประการ

นอกจากนี้ฝรั่งเศสได้บีบบังคับให้ไทยยอมรับข้อกำหนดในสัญญาน้อย ผนวกท่ายสัญญาเกี่ยวกับการถอนทหาร ดังนี้คือ

"...ข้อ ๑. ว่าด้านหลังที่สุดของทหารฝ่ายสยามที่ฝั่งซ้ายปากตะวันออกแม่น้ำโขงนั้นจะต้องเลิกถอนมาอย่างช้าที่สุดภายในเดือนหนึ่งตั้งแต่วันที่ ๕ กันยายน และ

ข้อ ๒. บรรดาป้อมค่ายคู อันอยู่ในจังหวัดที่กล่าวไว้ในข้อ ๓ ของหนังสือสัญญาฉบับใหญ่ที่ทำไว้วันนี้แล้ว จะต้องรื้อถอนเสียให้สิ้น..."

#### การย้ายที่บัญชาการมณฑลลาวพวน (พ.ศ. ๒๔๓๖)

จากสัญญาใหญ่และสัญญาน้อยที่ฝ่ายไทยจำต้องยอมทำกับฝรั่งเศสนี้เอง เป็นเหตุให้พระเจ้านั่งยาเธอ กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม ข้าหลวงใหญ่มณฑลลาวพวนจำต้องย้ายที่บัญชาการมณฑลลาวพวนที่ตั้งที่เมืองหนองคาย มาตั้งที่บ้านหมากแข้ง ดังปรากฏจากเอกสารกระทรวงมหาดไทย เรื่องจะถอยข้าหลวงหมากแข้งลงมาอยู่นครราชสีมา ร.ศ. ๑๑๒ - ๑๑๓ (พ.ศ. ๒๔๓๖ - ๒๔๓๗) ม.๕๙/๑๒ ดังรายละเอียดต่อไปนี้

๑. กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม บอกมาว่า ตามความที่โปรดเกล้าฯ ให้ชี้แจงตำบลบ้านเดื่อหมากแข้งซึ่งกรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคมจะไปตั้งพักอยู่นั้น ประโยชน์ของตำบลนี้คือ

(๑) ถ้าฝรั่งเศสคิดข้ามมาจับปากข้างนี้แล้วคงจะจับเมืองหนองคายก่อน เพราะเป็นเมืองบริบูรณ์ ถ้ามาจับหนองคายแล้วจะได้มาได้ทันเวลา

(๑) บ้านนี้ระยะทางถึงกลางที่จะไปมาบังคับราชการเขตลาวพวนได้ตลอด

(๒) โทระเลขในแขวงลาวพวนต้องมารวมในบ้านนี้ทั้งสิ้น

(๓) เสบียงอาหารแต่ก่อนมาเข้าที่จะเลี้ยงไพร่พลนั้น ด้วยเมืองลาวหาได้เก็บเงินค่านาไม่เก็บแต่ทางเข้าตามพรตเข้าปลูกขึ้นฉางไว้ ถ้ามีข้าหลวงฤาภกษัตริย์ก็ต้องจ่ายเลี้ยงข้าหลวงแลกองทัพอ่าสิ้นเข้าคงฉางแล้ว จึงต้องจ่ายเงินหลวงจัดซื้อเพิ่มเติม ถ้าข้าหลวงตั้งอยู่เมืองน้อย ๆ เข้าไม่พอก็ต้องจัดซื้อ ไม่ได้ใช้ขนเข้าเมืองอื่นมาเจือจาน ที่ตำบลบ้านนี้เป็นบ้านอยู่ในระหว่างเมืองหนองคาย เมืองหนองหาร ขอนแก่น เมืองกุมภวาปี เมืองกุมภวาไสย จะได้ใช้เสบียงเมืองเหล่านี้ ไม่ต้องออกเงินหลวงให้เปลืองพระราชทรัพย์

(๕) เมืองสกลนคร แม้ว่าจะเป็นที่ภูมิสถานใหญ่โตสบายก็จริง แต่ในปีนี้น้ำท่วมเสบียงอาหาร เสียสิ้น ถ้าจะยกกองข้าหลวงไปตั้งก็ต้องเสียเงินมาก และไม่มีที่ซื้อเข้าด้วย อนึ่งระยะทาง โทระเลขตั้งแต่กรุงเทพฯ ขึ้นไปหนองคาย อย่างเร็ว ๘ วัน อย่างช้า ๑๒ วัน ถ้าที่เมืองสกลนคร โทระเลขจะต้องอย่างเร็ว ๑๔ วัน อย่างช้า ๑๘ วัน

(๖) ได้คิดดูในตำบลนี้ก็อยู่นอก ๒๕ กิโลเมตร ตามแผนที่ฝรั่งเศส ซึ่ง ม.ปาวี เป็นผู้ทำส่ง พระราชทานขึ้นไป บ้านนี้อยู่ในอาณัติเหนือ ๑๗ องศา ๒๗ นาที อายตามดวงนอกของปารีส ๑๐๐ องศา ๒๒ นาที แต่ที่จะพูดกับอ้ายฝรั่งเศสเป็นมนุษย์ดี ๆ ด้าน ๆ ปราศจากความอายแล้วก็คงจะทำให้ขุนเคือง ฝ่าละอองธุลีพระบาทได้ จึงปรึกษาตกลงกันว่าควรจะไปตั้งที่บ้านน้ำฆ้อง เมืองกุมภวาปี ดีกว่า คงจะได้ประโยชน์เหมือนกับบ้านเดื่อหมากแข้ง ทุกอย่าง

กรมหมื่นดำรง (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ) ได้ทรงตอบไป ว่า

ตามดำริห์ ของกรมหมื่นประจักษ์ที่ว่าจะเลื่อนไปตั้งที่บ้านน้ำฆ้อง เพื่อไม่ให้ฝรั่งเศสทักท้วง ได้ในภายหน้านั้น ที่บ้านเดื่อหมากแข้งก็อยู่นอก ๖๒๕ เส้นแล้ว แต่จะทรงพระดำริห์เลือกที่อื่นก็ตามการนี้แล้วแต่กรมหมื่นประจักษ์จะทรงเลือกหา เพราะทรงทราบท้องที่ดีอยู่แล้ว กรมหมื่นดำรงไม่สามารถจะมีพระราชดำริห์ให้ดีกว่าได้

๒. กรมหมื่นประจักษ์โทรเลขมาว่า ได้ยกออกจากเมืองหนองคาย ในวันที่ ๑๖ มกราคม ได้เดินทางถนนรัชฎาภิเศก อีกฉบับหนึ่งว่า ได้ยกมาถึงบ้านหมากแข้ง วันที่ ๑๘ มกราคม

ดังนั้น จากหนังสือกระทรวงมหาดไทยฉบับนี้แสดงให้เห็นว่า สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ได้ทรงไว้วางใจและเชื่อในพระปรีชาสามารถของกรมหมื่นประจักษ์ - ศิลปาคม ในการที่จะเลือกตั้งกองบัญชาการมณฑลลาวพวน ถึงกับได้นำความเห็นของพระองค์ (กรมพระยาดำรงฯ) ที่มีต่อพระดำริห์ของกรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม ในเรื่องที่จะขอให้ตัดสินใจได้เอง นำความขึ้นกราบบังคมทูลฯ ทรงทราบฝ่าละอองธุลีพระบาทล้นเกล้าฯ รัชกาลที่ ๕ แลกรมพระยาดำรงฯ ได้ทรงแนบความรู้เรื่องบ้านเดื่อหมากแข้ง ดังนี้คือ

### "ความรู้เรื่องบ้านเดื่อหมากแข้ง พื้นที่

บ้านเดื่อหมากแข้ง เป็นแขวงเมืองหนองคาย มีเรือน (ร.ศ. ๑๐๙) ไม่เกิน ๒๐๐ หลังคาเรือน เป็นบ้านอยู่ในที่ราบชายเนิน, ด้านตะวันออกเป็นที่ทุ่งนาใหญ่ ตลอดมาต่อทุ่งชายหนองหาร เป็นต้นทางร่วมที่มาจากเมืองใกล้เคียง แต่เป็นที่บ้านป่าขั้วชันกันดาน ต้องอาศัยเสบียงอาหารจากเมืองหนองคายและเมืองสกลนคร

### ทางส่งข่าว

ส่งข่าวทางโทรศัพท์แต่กรุงเทพฯ ไปบ้านเดื่อหมากแข้งอย่างเร็ว ๘ วัน อย่างช้า ๑๒ วัน ระยะทางไปเมืองที่ใกล้เคียง

จากบ้านหมากแข้งไปเมืองนครราชสีมา ทาง ๘ วัน

|                                     |       |
|-------------------------------------|-------|
| จากบ้านหมากแข้งไปเมืองหนองคาย ทาง   | ๓ วัน |
| จากบ้านหมากแข้งไปเมืองหนองหาร ทาง   | ๑ วัน |
| จากบ้านหมากแข้งไปเมืองกุมภวาปี ทาง  | ๒ วัน |
| จากบ้านหมากแข้งไปเมืองกุมภวาปี ทาง  | ๒ วัน |
| จากบ้านหมากแข้งไปเมืองหล่มสักดี ทาง | ๗ วัน |
| จากบ้านหมากแข้งไปเมืองสกลนคร ทาง    | ๔ วัน |

เหตุผลหนึ่งที่กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม ทรงมีความพอพระราชทัยในตำบลที่ตั้งของบ้านหมากแข้งนั้น ท่านเจ้าคุณพระราชปริยัติเมธี เจ้าอาวาสวัดมัชฌิมาวาส และรองเจ้าคณะภาค ๘ ได้เล่าไว้ในตอนหนึ่งของหนังสือประวัติวัดมัชฌิมาวาส จังหวัดอุดรธานี ความว่า

"...การย้ายกองบัญชาการมณฑลลาวพวนมายังบ้านเดื่อหมากแข้งนั้น คนผู้เฒ่าผู้แก่เล่าไว้ว่าต้องใช้เกวียนประมาณ ๒๐๐ เล่ม เป็นพาหนะได้ออกเดินทางรอนแรมมาโดยลำดับถึงน้ำซวย (ซวย หมายถึง ปลาชนิดหนึ่ง ปัจจุบันเปลี่ยนเรียกน้ำสวาย) เสด็จในกรมฯ ได้ให้ตรวจดูพื้นที่ เพื่อจะได้ตั้งกองบัญชาการ แต่เมื่อได้ตรวจดูโดยถี่ถ้วนแล้ว เห็นว่ามีพื้นที่ไม่สม่ำเสมอ สูง ๆ ต่ำ ๆ ไม่เหมาะสมที่จะสร้างเป็นเมืองใหญ่ในโอกาสข้างหน้า และตั้งอยู่จากฝั่งแม่น้ำโขงประมาณ ๒๐ กิโลเมตรเท่านั้น พระองค์ได้อพยพรอนแรมมาทางทิศใต้โดยลำดับ ห่างจากน้ำซวยนั้นประมาณ ๓๐ กิโลเมตร จนถึงบ้านเดื่อหมากแข้ง จึงได้พักกองเกวียนอยู่ใกล้ต้นโพธิ์ใหญ่ข้างวัดมัชฌิมาวาส ในบริเวณนามัยจังหวัดในปัจจุบัน จึงได้ให้ออกสำรวจดูห้วย หนอง คลอง บึง ในบริเวณใกล้เคียงทางทิศตะวันออกมี หนองบัวกลอง หนองเหล็ก ทางทิศใต้มีหนองขอนขวาง ทางทิศตะวันตกมี หนองนาเกลือ หนองวัวซ่อง หนองสวรรค์ และทางทิศเหนือมี หนองสำโรง หนองแด และมีลำห้วยหมากแข้ง ซึ่งมีต้นน้ำจากภูเขาวานมีน้ำใสสะอาด มีป่าไผ่ปกคลุม มีปลา เต่า จระเข้ ชุกชุมมาก ลำน้ำนี้ไหลผ่านจากทิศใต้สู่ทิศเหนือลงลำห้วยหลวง เสด็จในกรมจึงตกลงพระทัยให้ตั้งกองบัญชาการสร้างบ้านแปลงเมืองลง ณ ที่ดังกล่าวนี้..."

### ตำนานบ้านหมากแข้ง

ส่วนสาเหตุที่เรียกว่า บ้านหมากแข้ง เนื่องจากเดิมเป็นบ้านร้างเรียกว่า บ้านหมากแข้ง เพราะมีต้นหมากแข้ง (มะเขือพวง) ใหญ่ต้นหนึ่ง เส้นผ่าศูนย์กลางประมาณ ๔๐ เซนติเมตร ซึ่งมีตำนานเล่ากันสืบมา เรื่องบ้านหมากแข้งว่า

"...บริเวณใกล้เคียงที่สร้างวังของกรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม ซึ่งปัจจุบันเป็นวัดมัชฌิมาวาส มีโนนอยู่แห่งหนึ่ง ชาวบ้านเรียกว่า "โนนหมากแข้ง" มีเจดีย์ศิลาแลง มีฐานตั้งกรงนกเขาตั้งอยู่ที่โนนนั้น เล่ากันสืบมาว่า เป็นเจดีย์ก่อครอบมดหมากแข้งใหญ่ นัยว่ามีต้นหมากแข้งขนาดใหญ่ต้นหนึ่งพระเจ้าแผ่นดินกรุงล้านช้างร่มขาวได้ให้มาโค่นไปทำกลอง และทำเป็นกลองขนาดใหญ่ได้ถึง ๓ ใบ ใบหนึ่งเอาไปไว้ที่นครเวียงจันทน์ ใ้ดีเป็นสัญญาณบอกเหตุในเมื่อข้าศึกศัตรูมาราวี เมื่อตีกลองใบนี้พระยานาคจะขึ้นมาช่วยรบข้าศึกศัตรูให้พ่ายแพ้ แต่ภายหลังถูกเชียงเมียงไปหลอกให้ทำลายกลองใบนี้เสีย ชาวเวียงจันทน์จึงไม่มีพระยานาคมาช่วยดูจในอดีต ใบที่สองนำไปไว้ที่พระนครหลวงพระบางส่วนใบที่สามเป็นใบที่เล็กกว่า ๒ ใบนั้น ได้นำไปไว้ที่วัดหนองบัว (วัดเก่าตั้งอยู่ติดกับถนนสายอุดร - สกลนคร

ห่างจากทางรถไฟประมาณ ๕ เส้น ยังมีเจดีย์ปรากฏอยู่ในปัจจุบัน) เพราะมีกลองหมากแขงอยู่ที่วัดซึ่งตั้งอยู่ริมฝั่งหนองบัว จึงเรียกว่า หนองบัวกลอง (แต่ในปัจจุบันคำว่ากลองหายไป คงเหลือแต่หนองบัวเท่านั้น) ต้นหมากแขงต้นนี้คนในสมัยก่อนไม่มีความชำนาญในมาตรวัด จึงบอกเล่าขนาดไว้ว่า ตอนต้นหมากแขงนั้น ภิภษุ ๘ รูปนั่งฉันจึงหันได้สะดวกสบาย..."

แสดงว่าต้นหมากแขงต้นนั้นใหญ่โตมากเอาการทีเดียว แต่คงไม่ได้หมายความว่าภิภษุทั้ง ๘ รูป นั้นนั่งบนตอหมากแขง เห็นจะหมายความว่าภิภษุ ๘ รูปนั่งวงล้อมรอบตอหมากแขง โดยใช้ตอหมากแขงนั้นเป็นโต๊ะหรือโตกสำหรับวางอาหาร แต่ถึงกระนั้นก็ยังมองเห็นว่าเป็นต้นหมากแขงที่ใหญ่มากทีเดียว

เรื่องต้นหมากแขงนี้ ท่านเจ้าคุณปู่พระเทพวิสุทธิทราจารย์ (บุญ บุญญศิริมหาเถระ) เจ้าอาวาสรูปที่ ๓ ซึ่งได้มาอยู่วัดมัชฌิมาวาส เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๐ คือหลังจากสร้างวัดเพียง ๔ ปี ได้เล่าว่า ที่โนนหมากแขงนั้นมีต้นหมากแขงขนาดเล็กอยู่มากมาย และมีต้นหมากแขงขนาดใหญ่เท่ากับต้นมะพร้าวขนาดเขื่องอยู่ต้นหนึ่ง แต่มีลำต้นไม่สูง เป็นพุ่มมีกิ่งก้านสาขาแผ่ออกอย่างไพศาล ประมาณ พ.ศ. ๒๔๔๒ มีแม่ (แพะ) ของพระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าวัฒนาวงศ์ จำนวนมากได้มากินใบกินกิ่งก้านของมันมันจึงตายเข้าใจว่า ต้นหมากแขงต้นนี้จะเป็นหลานหรือเหลนของต้นหมากแขงที่เจ้าเมืองลานช้างร่มขาวเอาไปทำกลองเพลนั้นแน่ เจดีย์ศิลาแลงนั้นตั้งอยู่ตรงกลางพระอุโบสถ วัดมัชฌิมาวาส ในปัจจุบันนี้

### พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นชอบ ที่ตั้งกองบัญชาการมณฑลลาวพวนที่บ้านหมากแขง

ครั้นต่อมา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงมีพระราชหัตถเลขา ที่ ๑/๑๗๔ ลงวันที่ ๒๖ พฤศจิกายน รัตนโกสินทรศก ๑๑๓ (พ.ศ. ๒๔๓๗) ถึง กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม สรุปความว่าพระองค์ทรงเห็นชอบด้วยกับกรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม ที่ได้เลือกบ้านหมากแขงเป็นที่ตั้งกองบัญชาการมณฑลลาวพวน ดังความตอนหนึ่งว่า

"...บัดนี้ ได้ทราบว่ ที่ถอยลงมาตั้งอยู่บ้านหมากแขง ว่าเป็นที่กลางป่า ไข้เจ็บชุกชุม ไม่เป็นภูมิสถานซึ่งจะตั้งมั่งคั่งสำหรับข้าหลวงต่างพระองค์ ยังยืนต่อไปได้ จึงได้เรียกแผนที่มาดูก็เห็นอยู่ว่าตำบลซึ่งเธอถอยลงมาตั้งนั้น เป็นที่สมควรแก่จะยึดหน่วงหัวเมืองริมฝั่งโขง และจะส่งข่าวถึงหัวเมืองทั้งปวงได้โดยรอบคอบ มีระยะทางไม่สู้ห่างไกลทุกทิศ แต่เมื่อได้สวนถึงประเทศที่นั่นก็ไปได้ความว่าเป็นที่ไม่บริบูรณ์ดี และมีไข้เจ็บชุกชุม มีความสงสารตัวเธอแลไพร่พลทั้งปวง ซึ่งขึ้นไปอยู่ด้วยจะได้ความลำบาก เจ็บป่วย จึงขอหาฤาตามความเห็นต่อไป..." และได้ทรงหารือกับกรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคมว่า หากกรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคมจะถอยลงมาอยู่ที่นครราชสีมาและให้ข้าหลวงไพร่พลอยู่ที่บ้านหมากแขงก็ได้ แต่จะมีผลเสียทำให้หัวเมืองลาวเห็นว่า ฝ่ายเราย่อท้อต่อฝรั่งเศส และได้ทรงให้กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคมตัดสินพระทัยเอง

กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม ได้มีลายพระหัตถ์กราบบังคมทูลฯ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ลงวันที่ ๒ มกราคม ร.ศ. ๑๑๓ (พ.ศ. ๒๔๓๗) สรุปความว่า กรมหมื่นประจักษ์

ศิลปาคมทรงมีความเห็นว่าภูมิประเทศของบ้านหมากแข้ง เหมาะสมและอุดมสมบูรณ์ ดังความตอนหนึ่งว่า

"...ข้าพระพุทธเจ้า ได้ภักที่นี้ด้วยเวลาเดินทาง ๒ ครั้ง ต้องภักอยู่ ๒ เวลา ทั้ง ๒ คราว เพราะชอบภูมิที่จริง ๆ ครั้นได้มาอยู่จึงเข้าก็ยิ่งชอบมากขึ้น แต่เป็นธรรมดาที่ ๆ ไต่ห่างจากบ้านเมืองที่ราษฎรค้าขายก็จำเป็นที่จะหาอาหารลำบาก แต่บัดนี้ ก็บริบูรณ์กว่าเมืองอื่น ๆ ที่ได้เห็นและพวกที่ไปมายังข้ากล่าวว่ ที่หนองคายเดี๋ยวนี้ ตลาดรุ่งโรยไป สู้ที่นี่ไม่ได้ จะยอให้หรืออย่างไร ไม่ทราบเกล้าฯ แต่ถ้าจะยอก็ละเอียดพอรับได้คือ ได้เดินตรวจดูในปี ๑๑๓ มีเรือนราษฎรอพยพเข้ามาจากหนองคาย และออกมาจากหนองหาร - กุมภวาปี ขรแก่น เปนอันมาก กลางคืนแลดูเห็นไฟรายไป คล้ายแพที่จอดในลำน้ำกรุงเทพ จนมีพยานได้ว่าเมื่อวันที่ ๑ เดือนนี้ พระยาไตรเพชรรัตนสงครามข้าหลวงหนองคายสั่งให้คนเข้ามาซื้อศีศะหอมที่บ้านหมากแข้ง ๑ บาท ได้ถามได้ความว่า ที่โน้นไม่มีใครปลูก เพราะขายไม่ได้..."

ส่วนทางด้านความเจ็บไข้ได้ป่วย ที่บ้านหมากแข้ง มีโรคภัยน้อยกว่าที่หนองคาย และในที่สุดกรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม ได้ทรงกราบบังคมทูลฯ ในตอนท้ายด้วยความรู้สึกรักของพระองค์ที่มีต่อความจงรักภักดีในแผ่นดิน และองค์พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว แม้ว่าจะมีความยากลำบากสักปานใดก็ตามดังความว่า

"...จะคิดถึงการแผ่นดินแล้ว เหนื่อยยังเพียงนี้ ถ้ายิ่งกว่านี้จะทำอะไรสู้แลกกับมันตัวต่อตัวดีกว่า เหน็ดกว่านอนให้ผีในท้องกินตาย..."

ในที่สุตบ้านหมากแข้งก็ได้เป็นสถานที่ตั้งกองบัญชาการมณฑลลาวพวน โดยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเห็นชอบด้วยกับความเห็นของกรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม ตามพระราชหัตถเลขาที่ ๑๒๘/๒๔๐๘ ลงวันที่ ๑๐ กุมภาพันธ์ รัตนโกสินทร์ศก ๑๑๓ (พ.ศ. ๒๔๓๗) ถึงกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ความว่า

"...ถึง กรมดำรงราชานุภาพ ด้วยตามที่เธอได้ขอให้จดหมายไปถึง กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคมอันได้ส่งสำเนามาให้ดูแต่ก่อนแล้ว บัดนี้ ได้รับคำตอบยืนยันว่า บ้านหมากแข้งเป็นที่สมควรแลสมควรใจที่จะอยู่ในที่นั้น มีบันชี แลยุติ ไร่เจือปนต่าง ๆ ได้ส่งสำเนามาให้ดูด้วย เมื่อตรวจสอบแผนที่ที่มีความเห็นที่จะอธิบายโต้แย้งอีกประการใด ขอให้บอกมาให้ทราบจะได้ตอบกรมหมื่นประจักษ์..."

และได้ทรงมีพระราชหัตถเลขา ที่ ๒/ ๓๔๕๐ ถึง กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม ความว่า

"...ด้วย ได้รับหนังสือ ลงวันที่ ๒ มกราคมนี้ ซึ่งตอบข้าไป เพราะเหตุใดเธอคงจะทราบอยู่แล้วการซึ่งเธอเห็นว่า บ้านหมากแข้งเป็นที่สมควรจะตั้งอยู่ โดยอธิบายหลายประการนั้น ก็ให้ตั้งอยู่ที่นั่นจัดการเต็มตามความคิดที่เห็นว่าจะเป็นคุณแก่ราชการ..."

### บ้านหมากแข้งที่ตั้งกองบัญชาการมณฑลลาวพวน

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ครั้นดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ได้เสด็จตรวจราชการมณฑลนครราชสีมา มณฑลออุตร และมณฑลร้อยเอ็ดเมื่อ ร.ศ. ๑๒๕ (พ.ศ. ๒๔๔๙) ได้ทรงเล่าถึงเมืองอุดร (ขณะเป็นบ้านหมากแข้ง) ในขณะนั้นไว้ว่า

"...เวลานี้ที่ว่าการมณฑล ที่ว่าการอำเภอ ศาล เรือนจำ โรงทหาร โรงพัก ตำรวจภูธร ออฟฟิศ ไปรษณีย์ โทรเลข และบ้านเรือนข้าราชการอยู่ติดต่อกันเป็นระยะลำดับกันไป มีตลาดขายของสด และมีตึกอย่างโคราชของพ่อค้า นายห้างบ้าง มีวัดเรียกวัดมัชฌิมาวาสตั้งอยู่บนเนิน และมีบ่อน้ำใหญ่สำหรับราษฎรได้ใช้น้ำทุก ๆ ฤดูกาลด้วย มีบ้านเรือนราษฎรมาตั้งอยู่หลังบ้านข้าราชการ มีถนนตัดตรง ๆ ไปตามที่ตั้งที่ทำการและตลาดเหล่านี้หลายสาย และเมื่อใกล้เวลาข้าพเจ้าจะมาคราวนี้ มณฑลได้ตัดถนนตั้งแต่หลังที่ว่าการไปจนหนองนาเกลือเพิ่มขึ้นอีกสายหนึ่งและเมื่อรู้ที่ว่าการบัดนี้ ไปตั้งบนเนินใกล้หนองนาเกลือตามความตกลงใหม่ถนนสายนี้ จะบรรจบกับถนนเก่าเป็นถนนยาวและงามมาก..."

และได้ทรงอธิบายถึงหนองนาเกลือว่า

"เป็นหนองใหญ่ เพราะปิดน้ำไว้คล้ายทุ่งสร้างที่เมืองขอนแก่น ได้ขนานนามว่าหนองประจักษ์"

กองบัญชาการมณฑลลาวพวนที่บ้านหมากแข้งในเวลานั้น นายสังข์ นุตราวงศ์ ทนายความอดีตข้าราชการกระทรวงยุติธรรมคนเก่าแก่เมืองอุดรธานี ได้เล่าให้ฟังว่า

"...ที่ทำการมณฑลและสถานที่ราชการต่าง ๆ นั้น ตั้งอยู่บริเวณใกล้หนองน้ำใหญ่ที่มีชื่อว่า หนองนาเกลือ (ต่อมาได้เปลี่ยนชื่อ เป็นหนองประจักษ์ในภายหลัง) บริเวณศาลว่าการมณฑลและศาลประจำมณฑลอยู่ติดกัน และหันหน้าที่ทำกรไปทางทิศเหนือ เพราะทั้งนี้ เนื่องจากเตรียมรับข้าศึกหากจะมีการรบกับฝรั่งเศส ส่วนที่ประทับของกรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคมนั้น อยู่บริเวณที่เป็นต้นโพธิ์ใหญ่ของสำนักงานสาธารณสุขจังหวัด ตรงข้ามกับวัดวชิรมาวาสวัดเก่าแก่ของจังหวัดอุดรธานี ซึ่งต่อมาเป็นที่ประทับของพระเจ้าวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าวัฒนาข้าหลวงต่างพระองค์มณฑลลาวพวนสืบต่อจากกรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม บริเวณที่เป็นทุ่งศรีเมืองในปัจจุบันเป็นที่รกร้างว่างเปล่าลักษณะคล้ายทุ่งนาผสมป่าละเมาะ มีต้นไม้ใหญ่อยู่อย่างประปราย

นอกจากนี้ บริเวณที่เป็นสำนักงานชลประทานจังหวัดอุดรธานี ในปัจจุบันเป็นที่ตั้งกรมทหารส่วนเรือนจำนั้นตั้งอยู่บริเวณที่เป็นที่ว่าการอำเภอเมืองอุดรธานีในเวลานี้ และสำหรับหนองนาเกลือในเวลานั้นเป็นหนองน้ำที่กว้างใหญ่ เมื่อคนจะข้ามมาติดต่อกับส่วนราชการที่ตั้งศาลว่าการมณฑลจากฝั่งหนองนาเกลือด้านตะวันตก มายังฝั่งตะวันออกก็ต้องจ้างเรือแจวที่มีผู้มารับจ้างที่หนองนาเกลือเพราะในเวลานั้นน้ำลึก มีปลา และจระเข้ชุกชุม..."

ดังที่ได้กล่าวแล้วในเบื้องต้นว่า ก่อนที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงปฏิรูปการปกครองนั้น (ก่อน พ.ศ. ๒๔๓๕) การปกครองของประเทศไทยในส่วนภูมิภาคเป็น "ระบบกินเมือง" จึงได้ทรงปฏิรูปการปกครองหัวเมืองต่าง ๆ เป็นแบบเทศาภิบาล โดยเริ่มตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๓๕ (ร.ศ. ๑๑๑) โดยมีข้าหลวงใหญ่เป็นผู้รับผิดชอบ (เฉพาะในมณฑลลาวพวน เรียกว่า ข้าหลวงต่างพระองค์) ต่อมาได้ทรงเลิกตำแหน่งข้าหลวงใหญ่ มีตำแหน่งสมุหเทศาภิบาลแทนขึ้นตรงต่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวซึ่งสามารถแบ่งเบาพระราชภาระในการปกครองแผ่นดินลงได้ทั้งยังสามารถอำนวยความสะดวกแก่อาณาประชาราษฎร์ได้เป็นอย่างดี

ดังนั้น บ้านหมากแข้งในฐานะกองบัญชาการมณฑลลาวพวน จึงมีข้าหลวงใหญ่ปกครองตามลำดับ คือ กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม (ร.ศ. ๑๑๒ - ๑๑๘) และ พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวัฒนา

(ร.ศ. ๑๑๘ - ๑๒๕) ต่อมาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงเปลี่ยนแปลงผู้ปกครองมณฑลจากข้าหลวงใหญ่ (หรือข้าหลวงต่างประเทศ) เป็นสมุหเทศาภิบาล ขึ้นกับกระทรวงมหาดไทย

ใน พ.ศ. ๒๔๔๒ (ร.ศ. ๑๑๘) ปีกุน เปลี่ยนชื่อมณฑลลาวพวน เป็นมณฑลฝ่ายเหนือ โดยมีเมืองต่าง ๆ รวม ๑๒ เมือง ขึ้นกับมณฑลฝ่ายเหนือ คือ เมืองหนองคาย หนองหาน ขอนแก่น ชนบท หล่มสักดี กมูทาสัย สกลนคร ชัยบุรี โพนพิสัย ท่าอุเทน นครพนม มุกดาหาร

ต่อมา ใน พ.ศ. ๒๔๔๓ เปลี่ยนชื่อมณฑลลาวพวน เป็นมณฑลอูตรและพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชดำริว่า เมืองที่จัดแบ่งไว้ในมณฑลอูตรมีมากเกินไปจนความจำเป็นในการปกครอง จึงทรงรวมหัวเมืองในมณฑลเป็นบริเวณซึ่งมีฐานะเท่าจังหวัดเพื่อให้เหมาะสมแก่การปกครอง และโปรดให้ยุบเมืองจัตวาบางเมืองลงเป็นอำเภอ ส่วนอำเภอใดที่เคยเป็นเมืองขึ้นกับเมืองที่ตั้งเป็นบริเวณหรือสมควรจะให้ขึ้นกับบริเวณใดก็ให้รวมเข้าไว้ในบริเวณนั้น โดยโปรดให้แบ่งออกเป็น ๕ บริเวณ คือ

(๑) บริเวณหมากแข้ง มี ๗ เมือง คือ บ้านหมากแข้ง เมืองหนองคาย เมืองหนองหาร เมืองกุมภวาปี เมืองกมูทาสัย เมืองโพนพิสัย เมืองรัตนวาปี ตั้งที่ว่าการบริเวณที่บ้านหมากแข้ง

(๒) บริเวณพาชี มี ๓ เมือง คือ เมืองขอนแก่น เมืองชนบท เมืองภูเวียง ตั้งที่ว่าการบริเวณที่เมืองขอนแก่น

(๓) บริเวณธาตุพนม มี ๔ เมือง คือ เมืองนครพนม เมืองไชยบุรี เมืองท่าอุเทน เมืองมุกดาหาร ตั้งที่ว่าการบริเวณที่เมืองนครพนม

(๔) บริเวณสกลนคร มี ๑ เมืองคือ เมืองสกลนคร ตั้งที่ว่าการบริเวณที่เมืองสกลนคร

(๕) บริเวณน้ำเหือง มี ๓ เมือง คือ เมืองเลย เมืองบ่อแต่น เมืองแก่นท้าว ตั้งที่ว่าการบริเวณที่เมืองเลย

ลักษณะการปกครองที่รวมเมืองต่าง ๆ เข้าด้วยกัน และจัดแบ่งการบริหารออกเป็น ๕ บริเวณ ซึ่งบริเวณเหล่านี้มีฐานะเทียบเท่ากับจังหวัด ส่วนเมืองที่อยู่ในสังกัดบริเวณมีฐานะเทียบเท่ากับอำเภอนั้นอาจจะเป็นเพราะพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชประสงค์ที่จะจัดการปกครองในมณฑลอูตรให้รัดกุมยิ่งขึ้น โดยส่งข้าหลวงจากกรุงเทพฯ ออกไปเป็นข้าหลวงบริเวณ ควบคุมเจ้าเมืองต่าง ๆ ซึ่งมีข้าหลวงตรวจการประจำเมืองควบคุมอีกชั้นหนึ่ง แสดงให้เห็นว่าอำนาจจากส่วนกลางได้ขยายออกไปควบคุมอำนาจของเจ้าเมืองท้องถิ่นอีกชั้นหนึ่ง ซึ่งจะทำให้การปกครองแบบรวมศูนย์อำนาจไว้ที่ส่วนกลางได้ผลดียิ่งขึ้น สามารถควบคุมเจ้าเมืองและตรวจตราทุกข์สุขของราษฎรได้อย่างทั่วถึง

### ขบถผู้มีบุญที่มณฑลอูตร

ในระหว่างปลายปี พ.ศ. ๒๔๔๔ จนถึงราวเดือนพฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๔๕ ได้มีเหตุการณ์สำคัญขึ้นในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ คือมีขบถที่เกิดขึ้นเรียกว่า ขบถผู้มีบุญ หรือผู้มีบุญ ในมณฑลอูตร และมณฑลอิสาน เนื่องจากมีผู้พบลายแทง ความว่า

"...ราวเดือน ๓ เพ็ญ ถึงเพ็ญเดือน ๔ จะเกิดเภทภัยใหญ่หลวง เงินทองทั้งปวงจะกลายเป็นกรวดทรายไปหมด ก้อนกรวดในหินแลงจะกลับเป็นเงินทอง หมูจะกลายเป็นยักษ์ขึ้นกินคน แล้วท้าวชัยมิกราชผู้มีบุญ (คือ ผู้มีบุญ) จะมาเป็นใหญ่ในโลกนี้ ใครอยากจะพ้นภัยก็ให้ตัดดอก หรือบอกความลายแทงให้รู้กันต่อ ๆ ไป ใครอยากจะมั่งมีก็ให้เก็บกรวดหินและรวบรวมไว้ให้ท้าวชัยมิกราชชุบเป็นเงินทอง ถ้ากลัวตายก็ให้ฆ่าหมูเสีย อย่าให้มันกลายเป็นยักษ์..."

จึงได้เกิดมีผู้มีบุญประมาณ ๑๐๐ คน ท้าวมณฑล มณฑลอุดรและมณฑลอีสานได้มีราษฎรพากันเข้ามาเป็นพวกเป็นจำนวนมาก บรรดาผู้มีบุญได้กำเรียบเสิบสานถึงกลับพาพรรคพวกเข้าปล้นและเผาเมืองเขมรราช ในจังหวัดอุบลราชธานี และขยายความรุนแรงไปทั่วมณฑลอุดรและมณฑลอีสาน

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้พันเอกพระยาสุริยเดชวิเศษฤทธิ์ (จัน อินทรกำแหง) ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครราชสีมาเป็นข้าหลวงพิเศษ ผู้ช่วยปราบปรามผู้มั่งมี ๒ มณฑล โดยใช้ทหารบก พลตระเวน และทหารพื้นเมืองจากมณฑลนครราชสีมา, มณฑลอุดร, มณฑลอีสาน และมณฑลบุรีรัมย์ สามารถปราบปรามขบถผู้มีบุญได้สำเร็จในเวลารวดเร็ว

ดังนั้น มณฑลอุดรจึงมีที่ตั้งอยู่ที่บ้านหมากแข้งเหมือนเมื่อครั้งเป็นมณฑลลาวพวน, มณฑลฝ่ายเหนือและมีสมุหเทศาภิบาล ปกครองสืบต่อมา ๕ คน

พระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร (โพธิ์ เนติโพธิ์) ได้รับพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้ดำรงตำแหน่งสมุหเทศาภิบาล สำเร็จราชการมณฑลอุดร ระหว่าง พ.ศ. ๒๔๔๙ – ๒๔๕๕ ในระยะเวลาที่มณฑลอุดรยังคงแบ่งการปกครองออกเป็น ๕ บริเวณ และมีผู้ปกครองดังนี้ คือ

(๑) บริเวณหมากแข้ง พระรังสรรค์ศรีกิจ (เลื่อน) เป็นข้าหลวงบริเวณมีเมืองปกครองเพียงเมืองเดียว คือ “เมืองอุดรธานี” พระประทุมเทวาภิบาล (เสือ) เป็นผู้ว่าราชการเมือง พระอนุรักษประชากราษฎร์ เป็นผู้ช่วยผู้ว่าราชการเมือง แบ่งออกเป็น ๘ อำเภอ คือ

๑. อำเภอหมากแข้ง (ต่อมาเปลี่ยนเป็นอำเภอเมืองอุดรธานี)
๒. อำเภอหนองคาย (ต่อมาเปลี่ยนเป็นอำเภอเมืองหนองคาย)
๓. อำเภอท่าบ่อ
๔. อำเภอหนองหาร
๕. อำเภอเมืองกุมภวาปี (ต่อมาเปลี่ยนเป็นอำเภอหนองบัวลำภู)
๖. อำเภอโพนพิสัย
๗. อำเภอกุมภวาปี
๘. อำเภอรัตนวาปี

(๒) บริเวณธาดูปทุม พระยาสุนทรเทพกิจจารักษ์ (เลื่อง ภูมิตัน) เป็นข้าหลวงบริเวณมีเมืองปกครองเพียงเมืองเดียว คือ “เมืองนครพนม” พระยาพนมนครานุรักษ์ (กา พรหมประกาย หนนครพนม) เป็นผู้ว่าราชการเมือง มีอำเภอปกครอง ๑๑ อำเภอ คือ

๑. อำเภอเมืองนครพนม
๒. อำเภอมุกดาหาร
๓. อำเภอหนองสูง (ปัจจุบันคือ ตำบลหนองสูงและตำบลหนองสูงใต้ ขึ้นกับอำเภอดงหลวง)

๔. อำเภอเมืองชัยบุรี (ปัจจุบันยุบขึ้นเป็นตำบลขึ้นกับอำเภอท่าอุเทน)
๕. อำเภอเมืองท่าอุเทน (ต่อมาเปลี่ยนเป็น อำเภอท่าอุเทน)
๖. อำเภอเมืองเรณูนคร
๗. อำเภออาจสามารถ
๘. อำเภอเมืองอากาศอำนวย
๙. อำเภอเมืองกุสุมาลย์มณฑล
๑๐. อำเภอเมืองโพธิ์ไพศาล (ปัจจุบันเป็นตำบลขึ้นกับอำเภอเมืองสกลนคร)
๑๑. อำเภอรามราช (ปัจจุบันเป็นตำบลขึ้นกับอำเภอท่าอุเทน)

**(๓) บริเวณสกลนคร** หลวงวิสัยสิทธิกรรม (จีน) เป็นข้าหลวงบริเวณ มีพระยาประจันตประเทศธานี (โหม่นคำ ต้นสกุล พรหมสาขา ณ สกลนคร) เป็นผู้ว่าราชการเมือง พระอนุบาลสกลเขต (เมฆ พรหมสาขา ณ สกลนคร น้องชาย พระยาประจันตประเทศธานี) เป็นปลัดเมือง ได้แบ่งอำเภอปกครองออกเป็น ๕ อำเภอ คือ

๑. อำเภอเมืองสกลนคร
๒. อำเภอพรรณานิคม
๓. อำเภอวาริชภูมิ
๔. อำเภовานรนิวาส
๕. อำเภอจำปาชนบท (ปัจจุบัน คือ อำเภอพังโคน)

**(๔) บริเวณพาสี (หรือภาษี)** ขุนผดุงแคว้นประจันต์ (ช่วง) เป็นข้าหลวงบริเวณ มีเมืองปกครองเพียงเมืองเดียว คือ เมืองขอนแก่น ผู้ว่าราชการเมืองเวลานั้นว่าง มีอำเภอในสังกัด ๔ อำเภอ คือ

๑. อำเภอเมืองขอนแก่น
๒. อำเภอเมืองมัญจาคีรี
๓. อำเภอชนบท
๔. อำเภอภูเวียง

**(๕) บริเวณน้ำเหือง** พระรามฤทธิ์ (สอน ต้นสกุล วิวัฒน์ปทุม) เป็นข้าหลวงบริเวณพระศรีสงคราม (มณี เหมภา) เป็นผู้ว่าราชการเมือง ตั้งที่ทำการบริเวณ ณ เมืองเลย มีอำเภอปกครอง ๓ อำเภอ

๑. อำเภอเมืองเลย
๒. อำเภอท่าลี่
๓. อำเภออาฮี (ปัจจุบันยุบเป็นตำบลขึ้นกับอำเภอท่าลี่)

### ตั้งเมืองอุดรธานีเป็นเมืองจัตวา

เนื่องจากลักษณะการปกครองที่แบ่งเป็นบริเวณมีฐานะเทียบเท่าเมืองดังกล่าว แต่ชื่อยังคงใช้คำว่า "บริเวณ" อยู่ นั้น เพื่อให้การเรียกชื่อไม่สับสน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้มี

กระแสพระบรมราชโองการ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๐ โปรดเกล้าฯ ให้กระทรวงมหาดไทย จัดดำเนินการให้รวมหัวเมืองมณฑลอุดรเข้าเป็นเมืองจัตวารวม ๗ เมือง คือ

(๑) ให้รวมเมืองกุมภไสย เมืองกุมภวาปี เมืองหนองหาร อำเภอบ้านหมากแข้ง ตั้งเป็นเมืองจัตวา เรียกว่า "เมืองอุดรธานี" เป็นที่ตั้งที่ว่าการมณฑลอุดร

(๒) หัวเมืองต่าง ๆ ซึ่งรวมเรียกแต่ก่อนว่า บริเวณพาชีนั้น ให้เปลี่ยนเรียกว่า "เมืองขอนแก่น"

(๓) หัวเมืองต่าง ๆ ซึ่งรวมเรียกแต่เดิมว่า บริเวณน้ำเหืองนั้น ให้เปลี่ยนเรียกว่า "เมืองเลย"

(๔) หัวเมืองต่าง ๆ ซึ่งรวมเรียกแต่เดิมว่า บริเวณสกลนครนั้น ให้เปลี่ยนเรียกว่า "เมืองสกลนคร"

(๕) หัวเมืองต่าง ๆ ซึ่งรวมเรียกแต่เดิมว่า บริเวณธาตุพนมนั้น ให้เปลี่ยนเรียกว่า "เมืองนครพนม"

(๖) เมืองหนองคาย

(๗) เมืองโพนพิสัย

การที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงโปรดเกล้าฯ ให้รวมหัวเมืองมณฑลอุดรเข้าเป็นเมืองจัตวา ๗ เมืองนั้น จะเห็นว่าเป็นการแก้ปัญหาความซ้ำซ้อนในการบริหารการปกครองที่มีการแบ่งการปกครองเป็นบริเวณและจังหวัด เนื่องจากการบริหารงานในบริเวณมีฐานะเทียบเท่าจังหวัดดังกล่าวแล้ว ฉะนั้นพระองค์จึงทรงจัดรวมหัวเมืองต่าง ๆ เข้าด้วยกันเป็นจังหวัด ซึ่งบางจังหวัดยุบมาจากบริเวณ ส่วนเมืองที่อยู่ในสังกัดบริเวณให้มีฐานะเป็นอำเภอ การจัดระเบียบบริหารการปกครองดังกล่าวจะเป็นการดำเนินงานอีกขั้นหนึ่งเพื่อให้การปกครองแบบเทศาภิบาลได้รับผลสำเร็จมากยิ่งขึ้น ซึ่งเป็นการรับการบริหารการปกครองให้รัดกุมยิ่งขึ้น และใช้เป็นแนวทางในการปฏิบัติในเวลาต่อมา

#### พิธีตั้งเมืองอุดรธานี วันที่ ๑ เมษายน ร.ศ. ๑๒๗ (พ.ศ. ๒๔๕๐)

พระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร (โพธิ์ เนติโพธิ์) สมุหเทศาภิบาลมณฑลอุดร ได้พร้อมกับการเมืองข้าราชการ พ่อค้า ประชาชน จัดพิธีตั้งเมืองอุดรธานี ณ สนามกลางเมือง เมื่อวันที่ ๑ เมษายน ร.ศ. ๑๒๗ สำหรับความละเอียดเหตุการณ์ในวันดังกล่าวปรากฏตามพระหัตถเลขาของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ กราบบังคมทูลพระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนสมมตอมรพันธุ์ราชเลขาณูการ เพื่อนำความขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณาทรงทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท ตามหนังสือศาลาว่าการมหาดไทย ที่ ๒๑๐ / ๘๘๐ ลงวันที่ ๒๗ เมษายน ร.ศ. ๑๒๗ ดังต่อไปนี้

(สำเนา)

วันที่ ๒๗ เดือนเมษายน ร.ศ. ๑๒๗

กราบทูล พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนสมมตอมรพันธุ์ ราชเลขาธุการ ทรงทราบ

ด้วยเกล้าฯ ได้รับใบบอกพระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร ข้าหลวงเทศาภิบาล สำเร็จราชการมณฑลอุดรที่ ๓/๓๑ ลงวันที่ ๗ เมษายน ร.ศ. ๑๒๗ ว่า ตามที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้รวมเมืองกุมทราไสย ๑ เมืองกุมภวาปี ๑ เมืองหนองหาร ๑ อำเภอบ้านหมากแข้ง ๑ ตั้งเป็นเมืองจัตวา "เรียกว่าเมืองอุดรธานี" นั้น พระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร เห็นว่าการที่ตั้งเมืองใหม่เช่นนี้ควรต้องมีการพิธีเพื่อให้เป็นสิริสวัสดิมงคลและแสดงความรื่นเริง เพราะฉะนั้นพระยาศรีสุริยราชวรานุวัตรแลข้าราชการจึงได้พร้อมกันออกทรัพย์รวมเป็นเงิน ๘๒๗ บาท ได้เริ่มจัดการพิธีเมื่อวันที่ ๓๑ มีนาคม ร.ศ. ๑๒๖ เวลาบ่าย ๔ โมงได้อาราธนาพระสงฆ์ ๕๐ รูปเจริญพระพุทธมนต์ที่ปราสาทกลางเมืองอุดรธานีเวลาค่ำมีการมโหรีศพและดอกไม้เพลิง ครั้นรุ่งขึ้นวันที่ ๑ เมษายน ร.ศ. ๑๒๗ เวลาเช้าข้าราชการได้พร้อมกันถวายอาหารบิณฑบาตและเครื่องไทยธรรมแก่พระสงฆ์ ๕๐ รูป เมื่อพระสงฆ์ฉันเสร็จแล้วจึงได้อ่านประกาศตั้งเมืองที่ปราสาทพร้อมด้วยข้าราชการทหารพลเรือนตลอดจนกำนันผู้ใหญ่บ้านและประชาชนทั้งหลาย เมื่อเสร็จการอ่านประกาศแล้วพระสงฆ์ ๕๐ รูป ได้สวดไชยันโต แคนวงและพิณพาทย์ได้ทำเพลงสรรเสริญพระบารมี ข้าราชการ พ่อค้าและประชาชนได้ให้ถวายไชยมงคล ๓ ครั้ง เมื่อถึงเวลาค่ำได้มีการเลี้ยงและการละเล่นจุดดอกไม้เพลิง รุ่งขึ้นวันที่ ๒ เมษายน ได้มีการเลี้ยงอาหารกำนัน ผู้ใหญ่บ้าน และมีการละเล่นเหมือนอย่างวันก่อน รวมเวลาที่กระทำพิธีตั้งเมืองอุดรธานี ๓ วัน พระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร และบรรดาข้าราชการที่ได้ออกทรัพย์มีนามและจำนวนเงินตามบัญชีซึ่งได้ถวายมาพร้อมกับจดหมายนี้พร้อมกัน ขอพระราชทานถวายพระราชกุศล มีความใบบอกดังนี้

ขอได้ทรงนำความกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท

ควรมิควรแล้วแต่จะโปรด

ดำรง

เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย

ป,พ,

ก.ท.

สำเนาที่ ๑๓๘๐ กระทรวงมหาดไทยรับวันที่ ๒๒ เมษายน ร.ศ. ๑๒๗

บัญชีรายนามผู้ที่ออกทรัพย์สินในงานเปิดเมืองอุดรธานี

| รายนาม            | ตำแหน่ง            | เมือง    | จำนวนเงิน |    | หมายเหตุ |
|-------------------|--------------------|----------|-----------|----|----------|
|                   |                    |          | บ.        | อ. |          |
| พระยาศรีสุริยราช  | ข้าหลวงเทศา        | หมากแข้ง | ๑๗๐       | -  |          |
| พระยาสุนทร        | ข้าหลวง            | นครพนม   | ๓๕        | -  |          |
| พระยาพิไชยสรเดช   | นายอำเภอ           | โพนพิสัย | ๑๐        | -  |          |
| พระรามฤทธิ์       | ข้าหลวง            | เมืองเลย | ๑๐        | -  |          |
| ขุนวรภักดีพิบูลย์ | ข้าหลวงมหาดไทย     | อุดรธานี | ๒๐        | -  |          |
| หลวงพิไชย         | พธำมรงค์           | อุดรธานี | ๑๐        | -  |          |
| หลวงวิตร          | ข้าหลวงสรรพากร     | อุดรธานี | ๒๐        | -  |          |
| นายสดจำรอง        | -                  | อุดรธานี | ๑๐        | -  |          |
| หลวงบริรักษ์      | ข้าหลวงคลัง        | อุดรธานี | ๒๐        | -  |          |
| หม่อมเจ้าคำออก    | ผู้ช่วยข้าหลวงคลัง | อุดรธานี | ๘         | -  |          |
| ขุนอักษรเลขา      | เลขานุการ          | อุดรธานี | ๑๐        | -  |          |
| ขุนประจิดรัฐกรรม  | ว่าที่ยกบัตรเมือง  | อุดรธานี | ๑๕        | -  |          |
| ขุนไทร            | -                  | อุดรธานี | ๔         | -  |          |
| นายถึง            | เสมียน             | อุดรธานี | ๔         | -  |          |
| ขุนสวัสดิ์        | -                  | อุดรธานี | ๔๔        | -  |          |
| นายต่อม           | เสมียน             | อุดรธานี | ๑         | -  |          |
| หลวงผลนันทกิจ     | ข้าหลวงธรรมการ     | อุดรธานี | ๑๕        | -  |          |
| ขุนศรีเกษตร์      | ว่าที่ผู้พิพากษา   | อุดรธานี | ๒๐        | -  |          |
| นายบุญช่วย        | ยกบัตรศาล          | อุดรธานี | ๖         | -  |          |
| ขุนภูมิโทรเลข     | ผู้รังสารวัด       | อุดรธานี | ๑๐        | -  |          |
| นายสิ้น           | -                  | อุดรธานี | ๔         | -  |          |
| นายสาร            | -                  | อุดรธานี | ๒         | -  |          |
| หมื่นแสง          | พนักงานโปรสนีย์    | หนองคาย  | ๑๐        | -  |          |
| นายโพ             | พนักงานโปรสนีย์    | อุดรธานี | ๖         | -  |          |
| นายจารณ           | ผู้พิพากษา         | เมืองเลย | ๑๐        | -  |          |
| ทำการร้อยเอกยิ้ม  | แทนผู้บังคับการ    | อุดรธานี |           |    |          |
| นายเปี้ย          | พนักงานบัญชี       | อุดรธานี | ๓         | -  |          |

| นายจันดี                 | เสมียนตำรวจ    | อุดรธานี | ๓         | -  |          |
|--------------------------|----------------|----------|-----------|----|----------|
| นายร้อยอ้อรัมเอกดัล      | ครูตำรวจ       | อุดรธานี | ๕๐        | -  |          |
| รายนาม                   | ตำแหน่ง        | เมือง    | จำนวนเงิน |    | หมายเหตุ |
|                          |                |          | บ.        | อ. |          |
| ขุนอภัยบริพัตร           | ปลัดเมือง      | ขอนแก่น  | ๑๐        |    |          |
| นายวินเด                 | ล่าม           | อุดรธานี | ๑๐        | -  |          |
| นายเจียก                 | เสมียนตรา      | อุดรธานี | ๑๐        | -  |          |
| นายถึก                   | พนักงานแผนที่  | อุดรธานี | ๔         | -  |          |
| นายอนุชาติวัฒนาธิ<br>คุณ | นายอำเภอ       | เพ็ญ     | ๑๐        | -  |          |
| นายบุญเพ็ญ               | ปลัดอำเภอ      | หนองหาร  | ๔         | -  |          |
| พระวิจารณ์กมุทธกิจ       | นายอำเภอ       | กมุทธไธย | ๔         | -  |          |
| ขุนสมัคใจราษฎร์          | นายอำเภอ       | กุมภวาปี | ๑๐        | -  |          |
| ขุนธนากรบริรักษ์         | แพทย์          | อุดรธานี | ๕         | -  |          |
| นายทอง                   | ภารโรง         | อุดรธานี | ๕         | -  |          |
| พระปริบาลภูมิเขตร์       | นายอำเภอ       | อุดรธานี | ๑๒        | -  |          |
| ขุนธนสาร                 | สมุหบาญชี      | อุดรธานี | ๕         | -  |          |
| นายเขียน                 | ปลัดอำเภอ      | อุดรธานี | ๓         | -  |          |
| นายกำปัน                 | เสมียน         | อุดรธานี | ๑         | -  |          |
| นายผอง                   | เสมียน         | อุดรธานี | ๑         | -  |          |
| นายสิง                   | เสมียน         | อุดรธานี | ๑         | -  |          |
| ขุนประจักษ์อักษร         | สัสดี          | อุดรธานี | ๔         | -  |          |
| นายสาลี                  | ว่าที่อักษรเลข | อุดรธานี | ๔         | -  |          |
| นายทอง                   | หมอ            | อุดรธานี | ๔         | -  |          |
| นายเด่น                  | ศุภมาตรา       | อุดรธานี | ๔         | -  |          |
| นายโสม                   | คนใช้          | อุดรธานี | ๑         | -  |          |
| นายยา                    | -              | อุดรธานี | ๑         | -  |          |
| สุวรรณราช                | ปลัดอำเภอ      | วังสะพุง | ๔         | -  |          |
| ขุนวิจิตรคุณสาร          | นายอำเภอ       | หนองคาย  | ๑๐        | -  |          |
| หลวงทรงสาราวุธ           | นายอำเภอ       | มุกดาหาร | ๑๐        | -  |          |
| ขุนผดุงแคว้นประจัน       | ข้าหลวง        | สกล      | ๒๐        | -  |          |
| ขุนผลาญณรงค์             | ผู้พิพากษา     | สกล      | ๑๐        | -  |          |
| นายจันที                 | ปลัดอำเภอ      | อุดรธานี | ๕         | -  |          |
| ขุนศรีสุนทรกิจ           | ปลัดอำเภอ      | อุดรธานี | ๖         | -  |          |

| นายมนี             | ผู้พิพากษา            | นครพนม    | ๘         | -  |          |
|--------------------|-----------------------|-----------|-----------|----|----------|
| ขุนพิพิธคีรีราษฎร์ | ผู้พิพากษา            | ขอนแก่น   | ๑๐        | -  |          |
| หลวงพิไสย          | ข้าหลวง               | ขอนแก่น   | ๓๐        | -  |          |
| รายนาม             | ตำแหน่ง               | เมือง     | จำนวนเงิน |    | หมายเหตุ |
|                    |                       |           | บ.        | อ. |          |
| หลวงพิณิจ          | นายอำเภอ              | วังสะพุง  | ๘         | -  |          |
| หลวงณรงค์          | ยกบัตร                | เลย       | ๑๐        | -  |          |
| นายปลื้ม           | นายอำเภอ              | มัญจาคีรี | ๑๐        | -  |          |
| พระศรีทรงไชย       | นายอำเภอ              | ภูเวียง   | ๖         | -  |          |
| พระศรีชนบาล        | นายอำเภอ              | ชนบท      | ๑๐        | -  |          |
| ขุนสุรากิจจำนงค์   | นายอำเภอ              | ท่าอุเทน  | ๑๐        | -  |          |
| หลวงสุราการ        | รั้งนายอำเภอด่านซ้าย  |           | ๘         | -  |          |
| นายหรั่ง           | ผู้ช่วยข้าหลวงสรรพากร | อุดรธานี  | ๕         | -  |          |
| พระกุประดิษฐ์บดี   | ผู้ว่าราชการ          | ท่าบ่อ    | ๑๐        | -  |          |
| ขุนมหาวิไชย        | นายอำเภอ              | พอง       | ๑๕        | -  |          |
| ขุนอภิบาลนิตสาร    | -                     |           | ๑         | -  |          |
| พระอุดมสรเขตร์     | ปลัดเมือง             | ขอนแก่น   | ๑๐        | -  |          |
|                    |                       | รวม       | ๘๒๗       | -  |          |

ในสมัยพระศรีสุริยราชวรานุวัตร (โพธิ์ เนติโพธิ์) สมุหเทศาภิบาล มณฑลอุดร ท่านได้ก่อร่างสร้างเมืองอุดรธานีให้มีความเจริญสืบต่อจาก พลตรีพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม และพระองค์เจ้าวัฒนานุวงศ์ เป็นอันมาก อาทิเช่น ท่านได้นำข้าราชการ พ่อค้า ประชาชนตัดถนนหนทาง วางผังเมืองอุดรขึ้นใหม่หลายสาย และท่านได้สร้างวัดขึ้นวัดหนึ่งซึ่งเวลานั้นเป็นเพียงสำนักสงฆ์ยังไม่มีชื่อ ซึ่งสมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงชินวราลงกรณที่ทรงประทานชื่อว่า วัดโพธิ์สมภารณ์ เป็นวัดธรรมยุติกวัดแรกในจังหวัดอุดรธานี ซึ่งชาวจังหวัดอุดรธานีเรียกกันสืบมาว่า วัดโพธิ์เพื่อระลึกถึงคุณงามความดีของพระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร (โพธิ์ เนติโพธิ์)

นอกจากนั้นทางด้านการศึกษาของกุลบุตร ได้ส่งเสริมให้ราษฎรมรทลอุดรส่งบุตรหลานเข้าเรียนที่โรงเรียนอุดรพิทยานุกูล ซึ่งในขณะนั้นเป็นโรงเรียนที่อาศัยบริเวณของวัดมณีมาวาสและต่อมาได้ขยายมาอยู่บริเวณที่เป็นวิทยาลัยเทคนิคอุดรธานีในปัจจุบัน

สำหรับการจัดการศึกษาให้แก่กุลสตรี พระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร (โพธิ์ เนติโพธิ์) และคุณหญิง ได้ชักชวนพ่อค้า ข้าราชการ และประชาชนบริจาคทรัพย์ตามกำลังศรัทธาสมาทบทุนกับรายได้ของมณฑลเพื่อสร้างโรงเรียนสำหรับกุลสตรีหลังใหม่ เนื่องจากเห็นว่าโรงเรียนอุปถัมภ์นารีหลังเก่าคับแคบต่อมาได้รับพระราชทานนามจากพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าว่า สตรีราชานุทิศ เพื่อเป็นการระลึกถึง

และบำเพ็ญพระกุศลถวาย สมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระบรมราชินีนาถในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ใน พ.ศ. ๒๔๖๔ ในรัชกาลของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้มีพระบรมราชโองการ โปรดเกล้าฯ ให้รวมมณฑลอุดร มณฑลอุบลราชธานี และมณฑลร้อยเอ็ดเป็นภาค เรียกว่า ภาคอีสาน ตั้งที่บัญชาการมณฑลภาคที่เมืองอุดรธานี มีเจ้าพระยามุขมนตรี (อวบ เปาวโรหิต) ดำรงตำแหน่งอุปราชภาคอีสาน และเป็นสมุหเทศาภิบาลมณฑลอุดรอีกตำแหน่งหนึ่งด้วย

ต่อมา ใน พ.ศ. ๒๔๖๘ ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว เนื่องจากสภาพเศรษฐกิจตกต่ำทั่วโลก และมีผลกระทบถึงประเทศไทยด้วย จึงได้ทรงประกาศยกเลิกภาคอีสาน และโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยามุขมนตรี ย้ายไปดำรงตำแหน่งสมุหเทศาภิบาลมณฑลพายัพ

พ.ศ. ๒๔๗๐ โปรดเกล้าฯ ให้พระยาอดุลยเดชสมยามเมศวรรักษ์ดี (อภัย นาครทรรพ) เป็นสมุหเทศาภิบาลมณฑลอุดร

พ.ศ. ๒๔๗๓ โปรดเกล้าฯ ให้พระยาตรังคภูมาภิบาล (เจิม ปันยารชุน) เป็นผู้รั้งสมุหเทศาภิบาลอุดรคนสุดท้าย

### การจัดรูปการปกครองในสมัยปัจจุบัน

ประเทศไทยได้มีการเปลี่ยนแปลงการปกครองจากระบบสมบูรณาญาสิทธิราชมาเป็นระบอบประชาธิปไตย เมื่อวันที่ ๒๔ มิถุนายน ๒๔๗๕ ทำให้มีการปรับปรุงระเบียบการปกครองหัวเมืองปรากฏตามพระราชบัญญัติ ระเบียบราชการบริหารแห่งราชอาณาจักรสยาม พ.ศ. ๒๔๗๖ ในส่วนที่เกี่ยวกับราชการบริหารส่วนภูมิภาค ได้ยกเลิกมณฑลเสียคงให้มีแต่ จังหวัดและอำเภอ โดยกำหนดให้การดำเนินงานในแต่ละจังหวัดมีคณะบุคคลเป็นผู้บริหาร เรียกว่า “กรมการจังหวัด” ประกอบด้วย

(๑) ข้าหลวงประจำจังหวัด เป็นประธานโดยตำแหน่ง

(๒) ปลัดจังหวัด

(๓) หัวหน้าส่วนราชการฝ่ายพลเรือนต่าง ๆ ผู้เป็นเจ้าหน้าที่ประจำจังหวัด

ซึ่งมีจำนวนมากกว่ากันตามคุณภาพแห่งงานของแต่ละจังหวัด ทั้งนี้การบริหารราชการ

การในจังหวัดจะมีข้าหลวงประจำจังหวัดและกรมการจังหวัดบริหารร่วมกันเป็นคณะ

สำหรับความมุ่งหมายของการบริหารราชการจังหวัด โดยคณะกรรมการจังหวัด ตามพระราชบัญญัติระเบียบราชการบริหารแห่งราชอาณาจักรสยาม พุทธศักราช ๒๔๗๖ ดร.หยุด แสงอุทัย ได้ให้ความเห็นไว้ในหนังสือชุมนุมกฎหมายปกครองว่า

“ (๑) เพื่อให้มีการประสานงานระหว่าง หัวหน้าส่วนราชการต่าง ๆ ซึ่งกระทรวง ทบวง กรม ส่งมาประจำจังหวัด

(๒) เพื่อไม่ให้แก่งแย่งกันว่างานนั้น ๆ ไม่ใช่หน้าที่ของตน โดยกำหนดให้มีความรับผิดชอบร่วมกัน กล่าวคือ จะถือเป็นปัญหาเกี่ยวกับเรื่องซึ่งไม่ใช่หน้าที่ของกระทรวง ทบวง กรม ของตน กฎหมายก็กำหนดให้มีความรับผิดชอบร่วมกัน เพื่อประโยชน์ส่วนรวมของจังหวัด

(๓) เพื่อให้ช่วยกันส่งเสริมจังหวัดของตนให้เจริญ เพราะกรมการจังหวัดทุกคนสามารถที่จะออกความเห็น แนะนำ คัดค้าน และอธิบายเรื่องที่เกี่ยวข้องแก่จังหวัดตามที่ตนมีหน้าที่รับผิดชอบร่วมกันได้”

ดังนั้นมณฑลอุดรจึงถูกยกเลิกโดยพระราชบัญญัติระเบียบราชการบริหารแห่งราชอาณาจักรสยาม พุทธศักราช ๒๔๗๖ คงฐานะเป็นจังหวัดอุดรธานี

ในระหว่าง พ.ศ. ๒๔๗๖-๒๔๗๗ ได้มีเหตุการณ์สำคัญเกิดขึ้นที่จังหวัดอุดรธานี คือ ได้เกิดมีคณะเผยแผร์ลัทธิคอมมิวนิสต์แพร่หลายที่จังหวัดอุดรธานี ทำการปฏิบัติการต่อการปกครองระบอบรัฐธรรมนูญ ได้มีการเคลื่อนไหวโดยในตอนกลางดึกบริเวณหน้าศาลากลางจังหวัดได้มีผู้เอาธงแดงคอมมิวนิสต์ไปปักบนต้นก้ามปู ในตอนเช้าทางราชการก็ได้ให้พนักงานเอาธงมาสลักกันอยู่หลายคืน และมีที่ท่าจะก่อความวุ่นวาย ดังปรากฏในประวัติพระยาอุดรธานีศรีโขมสาครเขต (จิตร จิตตะยโสธร) อดีตข้าหลวงประจำจังหวัดอุดรธานี ในหนังสือเมืองในภาคอีสานว่า

“...ได้ทำการจับกุมผู้ต้องหาเผยแผร์ลัทธิคอมมิวนิสต์ที่จังหวัดอุดรธานี ได้มีการเนรเทศบ้าง ฟ้องศาลลงโทษบ้าง เป็นจำนวนมากราว ๕๐ คน...”

ต่อมา ใน พ.ศ. ๒๔๘๔ ได้มีประกาศสำนักนายกรัฐมนตรี ลงวันที่ ๑๐ กันยายน ๒๔๘๔ จัดการรวมจังหวัดต่าง ๆ ยกขึ้นเป็นภาค จำนวน ๕ ภาค จังหวัดอุดรธานีขึ้นกับภาค ๓ ซึ่งมีที่ทำการภาคอยู่ที่จังหวัดนครราชสีมา โดยภาค ๓ ในเวลานั้นมีจังหวัดสังกัดรวม ๑๕ จังหวัด

ใน พ.ศ. ๒๔๘๔ ได้มีประกาศสำนักนายกรัฐมนตรี ลงวันที่ ๙ เมษายน ๒๔๘๔ ปรับปรุงเปลี่ยนแปลงเขตภาคขึ้นใหม่ เป็น ๙ ภาค จังหวัดอุดรธานีเป็นจังหวัดที่ตั้งภาค ๔ และต่อมา ใน พ.ศ. ๒๔๘๕ ก็ได้มีพระราชบัญญัติระเบียบบริหารราชการแผ่นดิน ๒๔๘๕ ให้จัดระเบียบบริหารราชการส่วนภูมิภาค ดังนี้คือ

(๑) ภาค

(๒) จังหวัด

(๓) อำเภอ

โดยกำหนดให้รวมท้องที่หลายจังหวัดตั้งเป็นภาค มีผู้ว่าราชการภาคคนหนึ่งเป็นหัวหน้าปกครองบังคับบัญชาข้าราชการบริหารส่วนภูมิภาค จังหวัดอุดรธานีเป็นจังหวัดที่ตั้งภาค ๔ ได้มีส่วนราชการต่าง ๆ มาตั้งที่ทำการภาคที่จังหวัดอุดรธานีเป็นจำนวนมาก และในขณะเดียวกันพระราชบัญญัติระเบียบบริหารราชการแผ่นดิน ๒๔๘๕ ได้กำหนดให้การบริหารราชการส่วนภูมิภาคในจังหวัดอยู่ในความรับผิดชอบของผู้ว่าราชการจังหวัดแต่ผู้เดียว ยกเลิกคณะกรรมการจังหวัดในฐานะองค์คณะบริหารราชการภูมิภาค โดยได้เปลี่ยนสภาพคณะกรรมการจังหวัดมาเป็นที่ปรึกษาของผู้ว่าราชการจังหวัดเท่านั้น

ต่อมาได้มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ย้ายผู้ว่าราชการ และรองผู้ว่าราชการภาคไปประจำกระทรวง

ในที่สุด ในปี พ.ศ. ๒๔๙๙ ได้มีพระราชบัญญัติปรับปรุงกระทรวง ทบวง กรม ในส่วนกลาง และในราชการส่วนภูมิภาค ได้ยกเลิกภาค คงเหลือจังหวัดและอำเภอ ดังนั้นจังหวัดอุดรธานีจึงมีฐานะ จังหวัดเพียงอย่างเดียว ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๙๙ เป็นต้นมาจวบจนถึงปัจจุบันนี้

---

ที่มา : ประวัติมหาดไทยส่วนภูมิภาคจังหวัดอุดรธานี . กรุงเทพฯ : อมรินทร์การพิมพ์ , ๒๕๒๘